

אסי פרבר-גינת

עיונים בספר שיעור קומה

תדפיס מתוך

משואות

מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל
מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל

עורכים

מיכל אורון עמוס גולדרייך

מוסד ביאליק * ירושלים

בשיתוף בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

אוניברסיטת תל-אביב

עיונים בספר שיעור-קומה

אסי פרבר-גינת

במאמר שלפנינו אני מבקשת להעמיד לבחינה מחודשת כמה אספקטים של תורת שיעור קומה הפרובלמטית, על רקע מושגיה הרלבנטיים של ספרות המרכבה וההיכלות: הדגם הכמותי והדגם האונומטולוגי בתיאורו של האנתרופוס האלוהי, הקונטקסט המאגי ופרקטיקת 'שר-תורה'¹.

א

ברוב הנוסחים שהגיעונו², נבחן ספר שיעור קומה בשלושה מרכיבים עיקריים: (א) עדותו הישירה של המיסטיקן על אודות החיזיון התאופני, המנוסחת בפורמולה מקראית ('אמר ר' ישמעאל: אני ראיתי את מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא והוא יושב על כסא רם ונשא וגו')³, והמעגנת את חיבורנו בעולמה של מיסטיקת ההיכלות ובסיטואציית השיא של פרקסיס העלייה השמימית; (ב) החלק הדסקריפטיבי, שהוא רוב מניינו ובניינו של החיבור, ועניינו במידע מדוקדק (הנמסר למיסטיקן מפי מטטרון על במת המרכבה)⁴ בדבר מבנהו

1. המאמר מיוסד רובו ככולו על הרצאה שנשאתי ביום עיון באוניברסיטה העברית בפברואר 1987, כמלאת חמש שנים לפטירתו של גרשם שלום (וראה גם להלן, הערה 38). כמה מן האבחנות שהוצעו בהרצאה מובאות מתוך זווית ראייה שונה גם במחקרים אחרים, שלא היו בזמנו לפני: אליאור, התופעה הדתית (1987), גרוצינגר, שמות (1987), הלפרין, מרכבה ב (1988). בעקבות מחקריהם של ג' שלום (זרמים), פרק שני; גנוסטיציזם, פרק שישי ופרק שמיני; ש"ק ושל ש' ליברמן (שיר השירים), הועשר המחקר בעבודות רבות בנושא ספר שיעור קומה ותורתו, ואלה העיקריות שבהן: דן, תורת הסוד, פרק חמישי; חדרי מרכבה; מושג הדעת; מיסטיקה, פרק רביעי; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 213–217; מסורות כהניות, עמ' 98–104; אידל, תורה; מלאכים; כהן, ש"ק א; ש"ק ב; אליאור, התופעה הדתית. פירוט וסיכום של חלק ניכר מספרות המחקר (ובכללו המחקר שקדם לשלום), ראה בסקירתו של כהן, ש"ק א, עמ' 13–41.
2. הנוסחים העיקריים נתפרסמו במהדורה ביקורתית, כהן, ש"ק ב.
3. שם, עמ' 192 (Urtext, לפי כהן).
4. על מטטרון בתורת 'ער' ראה להלן, הערה 151.

הגופני, מידות איבריו ושמותיו המיסטיים של הקָרוֹר־אנתרופוס האלוהי, מושא החיזיון המיסטי; (ג) החלק שנכנהו 'פרסקריפטיבי', הבא בניסוחים שונים ובווריאציות שונות והמגדיר את הטקסט הדסקריפטיבי כ'משנה' וכ'רז', אשר מיועד להיגוד ריטואלי סדור (נמצא כאן הוראות ביצוע) – ריטואל ששכרו המְדִי בצדו (נמצא כאן פירוט תגמולים גשמיים כרוחניים)⁵. הדברים באים בשמם של גיבוריה המרכזיים של מיסטיקת ההיכלות, ר' עקיבא ור' ישמעאל, ומעוגנים בסמכותם ובהתנסותם המיסטית של מי שקיבלו את ה'רז' בירידתם שלהם למרכבה⁶.

בטקסט המתמקד בתיאור הסטרוקטורה האלוהית, הוא גופו של ה'רז', ולבו של חיבורו, חברו יחדיו כלל האספקטים המשקפים, אליבא דספרות ההיכלות, את מהותו של האל המתגלה על במת המרכבה⁷: האספקט הצורני-האנתרופומורפי (בחינת פיתוח מופלג של האנתרופומורפיזם התאופני המקראי נוסח 'דמות כמראה אדם' של חזיון יחזקאל), האספקט הכמותי (ממדים קוסמיים, בחינת עקרון הדיפרנציאציה המתבקש בין הגוף האנושי לבן דמותו השמיימי: 'כביכול כמותנו הוא והוא גדול מכל', כמאמרו הקלסי של ר' עקיבא בספר היכלות-זוטרת)⁸, האספקט האסתטי⁹ ('מלך ביופיו', שלמות צורנית,

5. על טיבו הריטואלי והמאגי של ספר שיעור קומה עמדו אידל, גרינולד וכהן, וראה בהמשך.
6. מן הסימנים המובהקים של ספרות ההיכלות הוא התופעה של העברת ידע לסוגיו (מידע על מבנה עולם המרכבה ונמצאיו, שמות מאגיים והמנונות), המושג בפרקסיס העלייה של גיבורי המרכבה, לידיעתם ולשימושם של הבאים בסוד לצורך התנסותם שלהם. עיין גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 151; כהן, ש"ק ב, עמ' 3; ליבס, אלישע, עמ' 8; אליאור, התופעה הדתית, עמ' 38–41; וראה עוד להלן על הפרקסיס המאגי. תופעה זו עולה בקנה אחד עם הפרה-סטרוקטורציה של ההתנסות המיסטית. אליאור (שם) גורסת, שהדברים אמורים בפירושה כדעבד של החוויה המיסטית, ברוח תפיסתו של ג' שלום (מיסטיקה וסמכות), המעוגנת במודל שגור בחקר הדת. נראה לי שמיסטיקת ההיכלות תואמת יותר את המודל האחר (וראה כן, האופי השמרני, [אם כי דבריו שלו על המיסטיקה היהודית נשמעים תמוהים]); גימלו, מיסטיקה; על כל הסוגיה עיין גם אצל אידל, קבלה, עמ' 1–38), שכן חיבורי היכלות הם ספרי הדרכה ושימוש (וראה גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 99) לא רק במובן שהם מספקים את האמצעים, את הטכניקות ואת המפות השמיימיות לצורך ביצועה של ההתעלות והכתרתה בהצלחה, אלא שהם מספקים מראש גם את תמונת המראות שהמיסטיקן רואה, ונוסח הקולות (ההמנונות) שהוא שומע. הדברים אמורים בהשגה המובנית-מראש של בחינת המרכבה, ואילו על טיבה של הפרצפציה הישירה באלוהות ממעטים חיבורי ההיכלות בדברים (ור' שפר, גרשם שלום, עמ' 9; אליאור, שם, עמ' 24–27, ועוד להלן).

7. ועיין גם אליאור, שם, עמ' 17 ואילך.

8. אליאור, היכלות, עמ' 24–25.

9. שלום משער שמידות שיעור קומה באו במקורן לבטא הרמוניה מספרית כלשהי ולא תוכן חזונית (שלום, זרמים, עמ' 64; ש"ק, עמ' 159 [על שלילת התוכן החזונית, ראה עוד להלן]). גרינולד קושר אבחנה זו עם מאמרו של ר' נתן מספר שיעור קומה, והוא משער, ולדעתי נכון, שהדברים אמורים בפרופורציות גופניות אידיאליות (גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 214). אני סבורה שיש מקום לקשור בין תיאור המידות של האל, המבטא את השלמות הגופנית-הצורנית, ובין הקטגוריה האסתטית בתפיסת האל ('מלך ביופיו') של ספרות ההיכלות. שלום נדרש לתפיסת היופי בספרות זו ועמד על הדמיון לאנתרופומורפיות ולהדגש על היופי האלוהי בדרשות הפסידו-קלמנטיניות (שלום, גנוסטיציזם, עמ' 62; ש"ק, עמ' 166). בעניין האחרון הרחיב פינס (יצירה, עמ' 99 ואילך). להערותו של פינס [שם, עמ'

ובווריאציה על ניסוחו הנוכח של ר' עקיבא אפשר לומר: 'כביכול כמותינו הוא והוא יפה מכל', והאספקט האנומטולוגי-הלינגוויסטי (שמות מיסטיים, עתירי משמעות סודית והרי-כוח)¹⁰.

אספקטים קורלטיביים אלה של האלוהות באים בחיבורנו לכדי פיתוח קיצוני, כמעט אד-אבסורדום; ובכך נאמן ספר שיעור קומה לדפוס התיאור והרטוריקה האופייניים לכלל חיבוריה של ספרות ההיכלות,¹¹ אלה המכוונים ליצירתם ולהעצמתם של אווירה ואפקטים נומינוזיים (והמסתכנים לא פעם בגלישה אל הגרוטסקי): הגודש, ההפלגה, הפרטנות, הקטלוגיזציה, המיפוי והסידור ההיררכיים. לא זו בלבד שהאל מתגלה בצורתו האנתרופומורפית הכללית, אלא שיש צורך למנות אחד לאחד את איבריו הגופניים ואת תוויו הפיזיונומיים. לא זו בלבד שהאל 'הגדול מכל' מתגלה בשיעור קומתו הקוסמית, אלא שיש צורך לספק מידע מספרי מדוקדק על מידות האיברים הפרטיים ושיעור הקומה הכולל. לא זו בלבד שהמיסטיקן זוכה 'לראות מלך ביופיו', אלא שיש צורך לספק ביטוי מתמטי לשלמות הצורנית על דרך הצגתן של הפרופורציות הגופניות האידיאליות. ולא זו בלבד שהאל מתגלה במניפסטאציה הלינגוויסטית שלו, אלא שיש צורך לחשוף בפני המיסטיקן את רשימת השמות האזוטריים, אגב מנייתם ופירוטם של השמות המתייחסים לכל איבר ואיבר.

נתמקד תחילה בדגם התיאור הכמותי. החישובים המתמטיים המסובכים והטבלאות העוסקות בטרנספורמציה של המידות האלוהיות ('הפרסאות הללו בפרסאות שלו') לכדי המידות הארציות ('יש לחשוב כמה פרסאות מבשר ודם זרת של הבורא ית')¹² מעידים, כמדומה, שלפנינו מביטוייה של מסורת ספקולטיבית מגובשת וידועה, הקשורה, כפי שנראה בהמשך, בספקולציות על מבנם ועל גודלם של הקוסמוס ושל הרקיע השביעי, הוא רקיע המרכבה. ספר שיעור קומה בחלקו הדסקריפטיבי, נוקט קונבנציה ספרותית המוכרת לנו יפה מן הספרות האפוקליפטית מזה ומספר היכלות (חנוך השלישי)¹³ מזה. ולפיה מסופק מידע מתווך למתעלה למחוזות השמימיים (מפי המדריך המלאכי, פרשן המראות)

- [79]. יש להוסיף שגם היימן [ספר יצירה, עמ' 178, 184] העיר על הקרבה בין כמה ממאמרי ספר יצירה לספרות הפסידר-קלמנטינית ועל הזיקה למשנתו של ההרטיקן הסורי ברדיצן; גם לפי היימן מצביעות המקבילות על מרחב התרבות הסורי). והשווה ליופיו של האנתרופוס הנוצר בדמות Nous בפרימנדרס מן הקורפוס הרמטיקום, כמובא אצל סטרומזה צורות האל, עמ' 273), בהקשר של האנתרופומורפיזם מסוג שיעור קומה. ויש מקום להוסיף לאירל (חנוך, עמ' 152 ואילך) את המסורות בדבר יופיו של אדם הראשון (ראה ציוני-מקום אצל גינצבורג, אגדות, א, עמ' 177). אליאור (התופעה הדתית, עמ' 19-20, 27-31), דנה בהרחבה בממד היופי בתפיסת האלוהות וההוויה השמימית של ספרות ההיכלות.
10. ראה הדיונים הרלבנטיים בספרות המחקר הנוכרת לעיל, הערה 1. כן ראה אליאור, היכל"ז, מבוא, עמ' 7-5; לתזה של גרוצינגר (שמות), נודעת חשיבות מיוחדת לענייננו.
11. ראה נוסח מרכבה-רבא, כהן, ש"ק ב, עמ' 71.
12. ראה נוסח ספר השיעור, שם, עמ' 28. ולענייננו חשוב כנוסח הזה במלואו. וראה עוד נוסח ספר הקומה, שם, עמ' 147; נוסח ספר רזיאל, שם, עמ' 98. וראה דעתו של כהן, ש"ק א, עמ' 108.
13. חיבור שהוא הקרוב ביותר בחיבורי ההיכלות למסורת האפוקליפטית.

— מידע השייך לפי טבעו לאוצר הידע הספקולטיבי, הכמר-מדעי המסורתי: צפונות הבריאה, סדרי הקוסמוס, מבנה המרכבה, הארכיטקטוניקה השמימית, וכיוצא באלה עניינים שעל-פי טבעם אינם נישגים בהתבוננות הבלתי-אמצעית¹⁴. הסיטוציה המיסטית, ההתנסות הנומינוזית בנוכחותו של האנתרופוס הגדול מכל' והיפה מכל' (חוויה א-אינטלקטואלית ואינאפבילית במהותה, ודוק: אין בספרות ההיכלות המכבירה מילין כל ניסיון לתת ביטוי מילולי ישיר לעצם ההתבוננות באל, המכתירה את מסע ההרפתקאות השמימי המפורט לעילא)¹⁵ — התנסות זו מקבלת בחיבורנו, בתיווכו של מטטרון¹⁶, את תרגומה ללשון פרופוזיציונלית אובייקטיבית (כוונתי לתיאור האנתרופומורפי-הכמותי, ואני מתעלמת, לפי שעה, מן האספקט האונומטולוגי; על האפשרות שהדברים אינם אמורים במבע פרופוזיציונלי, אלא במבע אפופטי או סימבולי¹⁷, נעמוד בהמשך).

אמנם אין ספק בזיקתה של ספרות שיעור קומה שבידינו לפרקסיס העלייה ולפרשנות שיר השירים¹⁸, אבל אין הכרח להניח שקרקע גידולם של הספקולציות מן הטיפוס האנתרופומורפי-הכמותי היא המיסטיקה האקספרימנטלית או הפירוש המיסטי לרמותו של ה'דוד' בשיר השירים. יש מקום לשער שבאספקט הגופני-ההיררכי-הכמותי של תורת שיעור קומה משתקפת התפתחותו האימננטית של האנתרופומורפיזם התאופני מסוג חזיון יחזקאל ('דמות כמראה אדם' — ובהכרח 'גדול מכל'), בתוך הקונטקסט של הספקולציות הקוסמולוגיות והמטפיסיות מסוג 'מעשה בראשית' ו'מעשה מרכבה' האוטוריים. הווה אומר: במסגרת המאמץ הדרשני-הספקולטיבי למפות ולתאר את מְבַנְנָם ואת סדרם של הקוסמוס ושל מערכת המרכבה, בחינת 'מה למעלה, מה למטה', דוגמת המסורות המשוקעות בתלמודים במסכת חגיגה ודוגמת ספר ראויות יחזקאל וסדר רבא דבראשית, שני חיבורים שאין להם ולא כלום עם מיסטיקת העלייה¹⁹.

בתלמוד נשתמרה מסורת רבת-חשיבות, המשקפת, לעניות דעתי, את צורתו הראשונית של דפוס התיאור הכמותי מטיפוס שיעור קומה, בתוך הקונטקסט הספקולטיבי המקורי.

14. עיין גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 8 ואילך. והשווה למסורת שאנו עוסקים בה מבחינת המידע על מידות הרקיע הראשון בחזון ברוך היווני: 'ואשאל אני ברוך את המלאך הגידה נא לי מה עבי הרקיע... מה מדתו... ומה (אורך) הבקעה, למען אגיד גם אני לבני האדם. ויאמר אלי המלאך... השער הזה... הוא שער השמים וכרחק השמים מן הארץ כן עבי הרקיע וכרחק (מזרח ממערב) כן ארך הבקעה אשר אתה רואה'. כהנא, הספרים החיצוניים, א, עמ' תיב-תיג. וראה עוד להלן על מידות הקוסמוס ושיעור קומה של המרכבה'.

15. ראה לעיל, הערה 6. ב'ביטוי מילולי ישיר' אין הכוונה לנוסחאות מקראיות, וראה אליאור, התופעה הדתית, עמ' 26.

16. ראה כהן, ש"ק א, עמ' 105; אליאור, שם, עמ' 24–26.

17. כהצעתו של י' דן, הגידונה להלן.

18. ראה ילינק, ביהמ"ד, ו, עמ' XXXXII; שלום, זרמים, עמ' 63–67; שלום, גנוסטיציזם, עמ' 36–42; ליברמן, שיר השירים; לווה, מלבוש; דן, חדרי מרכבה; גרינולד, מסורות כהניות, עמ' 102. אך ראה כהן, ש"ק א, עמ' 19 ואילך, עמ' 111 ואילך.

19. ראה גרינולד, ראויות יחזקאל; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 74 ואילך, עמ' 134–141; דן, חדרי מרכבה; דן, מעשה מרכבה; דן, שלושה טיפוסים, עמ' 5–8; סד, מיסטיקה קוסמולוגית; סדר רבא דבראשית; ורטהימר, בתימ"ד, א, עמ' כ-מח; שפר, סינופסיס, סימנים 714–727, 743–820.

במסגרת הדיונים על 'מעשה בראשית' מובאת במסכת חגיגה (יג, ע"א) ברייתא משמו של רבן יוחנן בן זכאי²⁰, הגורסת:

מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, וכן בין כל רקיע ורקיע. למעלה מהן חיות הקדש: רגלי החיות כנגד כולם, קרסולי החיות כנגד כולם, שוקי החיות כנגד כולם, רכובי החיות כנגד כולם, ירכי החיות כנגד כולם, גופי החיות כנגד כולם, צוארי החיות כנגד כולם, ראשי החיות כנגד כולם, קרני החיות כנגד כולם. למעלה מהן כסא כבוד: רגלי כסא הכבוד כנגד כולם, כסא הכבוד כנגד כולם²¹. מלך אל חי וקים רם ונשא שוכן עליהם.

לפנינו מקבילה מפתיעה, ברמת המרכבה, לתיאורו האנתרופומורפי-הכמותי של האל בספר שיעור קומה; וקשה להניח שמדובר בדמיון מקרי. הקרבה למסורת שיעור קומה באה על ביטוייה בדגם התיאור ובענייניו: (א) סדר היררכי עולה; (ב) פירוט מדוקדק של איברי החיות מכפות רגליהן עד קרניהן²²; (ג) ציון מידות הקוסמוס והמרכבה על חלקיהם;

20. לצורך הקיצור יכונה להלן טקסט זה בשם 'ברייתא'. לדיון בטקסט, למקבילות ולציוני מקום, ראה גרינולד, ראיות יחזקאל, עמ' קא-קכב, קלו-קלט; ליבס, אלישע, עמ' 81; פרכר, מרכבה, עמ' 132; בר-אילן, סתרי תפילה, עמ' 37, 43-46; הלפרין, מרכבה ב, עמ' 282. בר-אילן גורס שלפנינו ליטניה ממקורה של ספרות ההיכלות, והוא מכיר רק את המקבילה במסכת היכלות המאוחרת (המכונה גם מעשה מרכבה ופרקי מרכבה) ובסדר רבא דבראשית (ליטניה נוספת, אליבא דבר-אילן, על-פי שפר, סינפסיס, סימן 777, הנראה כלוקה בחסר לאמת הנדפס אצל ורטהימר). מכל מקום, אין ספק, שדפוס תיאורי מסוגו של טקסט זה מתפקד במקורות שונים במסגרת תיאורי הקוסמוס והמרכבה. וראה עוד להלן. על טקסט זה באחד מנוסחי פירוש המרכבה המכונה 'סוד האגוז', שהתגלגל לידינו מחסידי אשכנז, ראה פרכר, מרכבה, עמ' 58 ואילן.

21. בכמה ממסורות המרכבה, ובכללן ספר שיעור קומה, דומה שמופיעה תפיסה שונה המזהה בין החיות לבין רגלי הכיסא (וראה פרכר, מרכבה, עמ' 359-362). בר-אילן, שם, עמ' 44, משער, שתיאור הכיסא 'היה לערך כך: 'רגלי כסא הכבוד כנגד כולם, קרסולי כסא הכבוד כנגד כולם, משענת כסא הכבוד כנגד כולם' וכדומה'. אבל ספרות ההיכלות מכירה, ככל הידוע לי, רק ברגלי הכיסא ובמושבו. (ובר-אילן סובר בצדק שתיאור צורת החיות צריך לגרום גם בהמשך תיאור מפורט על-פי הדגם שלו; וראה להלן, השערתי בעניין פירוט איברי האל.)

22. אשר לפרטי האיברים, עיין בדקדוקי סופרים על-אתר. בתוספת התרגומית לריש ספר יחזקאל נמצאת הרחבה אנטומית: 'מעיהון... גופיהון... פומהון' (ורטהימר, בתימ"ד, ב, עמ' קלח). כהן (ש"ק א, עמ' 214) מציג בטבלה את פרטי איברי החיות לפי כמה נוסחים ביחס לאיברים הנמנים בספר שיעור קומה. בר-אילן מניח שהקרניים מתייחסות בתיאור זה לשורבלבד, בחינת חיה טהורה (והוא גורס 'שוורים', כנראה על-פי הריבוי 'חיות'; ואין צורך, שכן לכל חיה יש יותר מראש אחד, וראה להלן, הערה 29; בר-אילן, סתרי תפילה, עמ' 45). כדאי להעיר, מכל מקום, שבכמה מתיאורי המלאכים של ספרות ההיכלות מיוחסים להם קרני אש-אור (ראה שפר, גניזה, עמ' 177: 'שר פסניק ששבעים קרנים של אש יוצאת... 'קרני הדר', 'קרני הוד', במקבילות שציין שפר [שם, עמ' 180]; 'קרני הכבוד' — מדרש כתפוח בעצי היער. ראה ורטהימר, שם, עמ' רפ. על קרניו של משה במסורת על עליית משה, ראה הלפרין, מרכבה ב, עמ' 293-294). בתיאור דמות האל שבספר שיעור קומה מצינו: 'ואבן יקרה שבין קרני ישראל עמי לי חקוק עליה', והתיאור מתייחס קרוב לוודאי למה שנוכר קודם: 'כתר שבראשו חמש מאות אלף על חמש מאות אלף ישראל שמו'. ראה נוסח ספר הקומה, כהן, ש"ק ב, עמ' 149; ש"ק א, עמ' 219, בהערה). על כתר האל ממסורת שיעור קומה ועל זיקתו לפרקסיס התאורגי הפרוטו-קבלי של

(ד) גודלו של עולם בבחינת יחידת מידה בסיסית (בספר שיעור קומה: זירתו של האל 'מלא כל העולם')²³.

מבנהו הספרותי ומקצבו הפנימי של הטקסט יוצרים ציפייה להכתרתה של סקלת היש האדירה בתיאורה השיאי של דמות האל, לפי הדפוס ההיררכי-הגופני-כמותי: רגליו כנגד כולן, קרסוליו כנגד כולן וכן הלאה²⁴. ואין להוציא מכלל אפשרות שהטקסט המקורי אכן כלל את תיאורו האנתרופומורפי-הכמותי של האל, וזה צונזר מטעמים ידועים. גם אם לטקסט הזה לא היה מלכתחילה ולא כלום עם הספוקלציות על קומתו של האל שוכן המרכבה, הרי שטמונים כאן זרעיה הלטנטיים של תורת שיעור קומה. נקל לשער באיזה כיוון יכלה מסורת מסוג זה להפרות את התאולוגיה האנתרופומורפית של בעלי הסוד. נראה, איפוא שיש יסוד להניח שבצורתן הראשונית נתפתחו הספוקלציות על ממדיה הקוסמיים (ובעלי השיעור הסופי, בעיקרו של דבר) של קומת האלוהות להתפתח מתוך אפליקציה של דגם הספוקלציות על גודלם של העולם ושל המרכבה. ויש לתת את הדעת שהברייתא הנזכרת מיוחסת לרבן יוחנן בן זכאי, שלחוגו חוזרת כידוע הדרשנות האזוטריית מטיפוס 'מעשה מרכבה'²⁵. אם הייחוס אותנטי²⁶, אפשר ללמוד שכבר בזמנו של ריב"ז היו מקובלות ספוקלציות מסוג 'שיעור-קומה של המרכבה' (מושג שיובהר להלן), אם לא מסוג 'שיעור קומה של האלוהות'. מקבילות ברורות לתיאור התלמודי הנזכר נמצא בטקסטים אחרים שעניינם בפרשנות המרכבה ובקוסמולוגיה: התוספתא התרגומית לריש ספר יחזקאל, ספר ראויות יחזקאל וסדר רבא דבראשית²⁷.

הקרבה המהותית בין הטיפוס ההיפותטי של תיאור קומת האלוהות לפי הדגם התלמודי ובין הטיפוס הקלסי של ספר שיעור קומה, מניחה, לדעתי, שהטיפוס הספוקלטיבי הראשון אכן היה כנמצא, וכי שימש נקודת מוצא להתפתחותו של הטיפוס האחר. דגם הברייתא שבו מבוטאות מידות הקומה בערכים יחסיים-היררכיים ('כנגד כולן'), בחינת כפולה של מידת העולם היסודית (מהלך ת"ק שנה), משקף צורה פשוטה, ולפיכך ראשונית, של מערכת החישובים המסובכת (המוצמדת אף היא לשיטתה על מידת העולם) של טיפוס הספוקלציה הסטנדרטי נוסח שיעור קומה. מורכבותו של זה ותחכומו מעידים ממילא על איחורו.

את המעבר מן הדגם התלמודי לדגם הסטנדרטי של תיאורי שיעור קומה, ברמת

העלאת התפילה-הכתר, ראה פרכר, מרכבה, עמ' 231–244; אידל, קבלה, עמ' 191–197. על ההכתרה בכתר, ראה גם בר-אילן, הכתרת ה'.

23. נוסח ספר הקומה, כהן, ש"ק ב, עמ' 147.

24. מובן שהתיאור התלמודי בהקשרו בא להטעים את תהום המרחק הפעורה בין האדם לאל. וראה גם ליבס, אלישע, עמ' 81. והשווה השערת בר-אילן ביחס לתיאור הכיסא (לעיל, הערה 21).

25. וראה שלום, זרמים, עמ' 41 ואילן; אורבך, המסורות, עמ' א-כ; גרינולד ודן, לעיל, הערה 19; הלפרין, מרכבה א.

26. אבל ראה לעיל, הערה 20, ציוני מקום כמובא אצל גרינולד, ודעתו של בר-אילן.

27. ראה לעיל, הערה 20, 21. בסדר רבא דבראשית משמש דפוס תיאורי זה דפוס יסוד לתיאור ההיררכיות והמידתיות של הנמצאות. והשווה גם בספר ראויות יחזקאל.

הפירוט האנטומי וברמת החישוב הכמותי, אפשר להסביר באמצעות כמה גורמים: (א) התגברות האינטרס המיסטי העצמאי בסטרוקטורה האלוהית האנתרופומורפית, הקשור בהופעתם של פרקסיס העלייה והפרשנות המיסטית לשיר השירים²⁸; (ב) הופעתה של הקטגוריה האסתטית בתפיסת האלוהות, הבאה על ביטויה בתורת שיעור קומה בהצגתן של הפרופורציות הגופניות האידיאליות; (ג) הדינמיקה של הרטוריקה הנומיניוזה האופיינית לספרות ההיכלות: ההפלגה המתבטאת בתיאורם של הנמצאים השמיימיים, על דרך המולטיפליקציה הכמותית והאמפליקציה הכמותית (ריבוי נמצאים, ריבוי איברים, מידות קוסמיות²⁹; וממדי שיעור קומה שלנו עצומים לאין ערוך מן הממדים שלפי דפוס הברייתא); (ד) הנטייה האובססיבית הידועה של ספרות ההיכלות לפרטנות, לדייקנות, לסדר ולקטלוגיזציה (המבנה הגופני הסכמתי השכבתי-ההיררכי והשימוש בקנה-המידה היחסי נמצאו לא מספיקים). ברם, דגם הברייתא לא נזנח מכול-וכול, אלא נשתמר, כאמור, בשימוש במידת היסוד הקוסמית ובתיאור ההיררכי של איברי האל, המקביל הקבלה מובהקת לתיאור החיות בתלמוד³⁰.

ממצאים אחרים תומכים בהשערת בעניין קרקע גידולו של דפוס התיאור הכמותי של ספר שיעור קומה, ואדרש אליהם בקצרה.

מבחינת תיאור הטופוגרפיה, הארכיטקטוניקה והאוכלוסין השמיימיים, מספקת ספרות ההיכלות מידע מספרי מדוקדק על מידותיהם העצומות של מבני המרכבה לחלקיהם ושל מלאכי המרכבה לאיבריהם³¹. כך נמצא, לדוגמה, תיאור מסוג 'שיעור קומה של הכסא'³²; 'כסא רם ונשא... ארכו ת"ת רבבות פרסאות, ורחבו ת"ק אלפים רבבות פרסאות, ועביו שלש מאות אלפים רבבות פרסאות. וחשבונו הללו בפרסאות של הקב"ה יתברך שמו'³³; או

28. שתי תופעות הקשורות זו בזו, אליבא ד' דן, וחזרות לחוגו של ר' עקיבא. וראה דן, חדרי מרכבה.

29. ספרות ההיכלות רוויה כידוע בתיאורים כאלה במקורות אחרים: השווה תיאור החיות בתרגום המיוחס ליונתן ליחזקאל פרק א, ותיאורו של סנדלפון בחגיגה יג, ע"ב. ועיין במיוחד הלפרין, מרכבה ב, עמ' 125 ואילך. מגייני האיברים של התרגום, ספר היכלות זוטרי וספר היכלות רבתי מתגמדים ליד דמותו המפלצתית של נוריאל ש'גובהו מהלך חמש מאות שנה ויש לו שבעים אלף ראש, וכל ראש וראש יש לו שבעים אלף פה' וגו' (מדרש כתפוח בעצי היער, ורטהימר, בתימ"ד, א, עמ' רעח. זה חיבור מאוחר היונק ממסורת ספרות ההיכלות, ועניינו בעליית משה והמטמורפוזה שלו בנוסח חנוך מספר היכלות). וראה עוד להלן.

30. כידוע, תיאור ה'דוד' בשיר השירים כיוונו מלמעלה למטה ואילו תיאור האל בספר שיעור קומה כיוונו מלמטה למעלה. לכאורה אפשר להסביר את הכיוון בספר שיעור קומה בסיטואציה של ההתבוננות, אבל הרי מטטרון הוא שמוטר את המידע (אף בתיאורים אחרים של הנמצאים השמיימיים הגיגנטיים לא נמצא את פירוט האיברים בפיון הזה). ואם כך, ייתכן שתיאור החיות של הברייתא (שם הכיוון מעוגן בקונטקסט הקוסמולוגי) השפיע על בחירת הכיוון בספר שיעור קומה (ויצוין שפירוט איברי החיות מתאים לפירוט איברי האל בחיבורנו יותר מפירוט איברי ה'דוד' בשיר השירים). כהן, שנתן את דעתו על שאלת הכיוון, מביע השערה מעניינת, שלפנינו קונבנציה של תיאור אנטומי המוכרת מן הספרות היוונית-הרומית. ראה כהן, ש"ק א, עמ' 108-109.

31. ראה לעיל, הערה 29; אליאור, התופעה הדתית, עמ' 18.

32. כהגדרתו הקולעת של גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 209.

33. מסכת היכלות, פרק ב, ורטהימר, בתימ"ד, א, עמ' נו (וממשיך בטרנספורמציה הידועה).

פירוט מידת החיות: 'שיעור גובהן של חיות אחד ועשרים וחמש אלפים חלקים משיעור של הקב"ה'³⁴; או תיאור קומתו של כרוביאל: 'דום קומתו כרום שבעה ריקיעים ורחב קומתו כרחב שבעה ריקיעים ועובי קומתו כעובי שבעה ריקיעים'³⁵; או ציון המרחק בין חלקי המרכבה: 'כמה שיעור בין גשר לגשר... שנים עשר ריבוא פרסאות... בין מרכבה לכרובים מאה וששים ושמונה ריבוא פרסאות... מחיות הקדש לכסא הכבוד שלשים רבוא פרסאות, ומרגל כסא הכבוד עד מקום שהוא יושב עליו קדוש מלך רם ונישא... ארבעים אלפים רבוא פרסאות'³⁶, ועוד כהנה וכהנה.

לפרקים ניתן להבחין בהשתמעות תאולוגית שיש לפירוט המידות בבמת המרכבה (כמו טשטוש התחומין בין האל לכוחות המרכבה הפלירומטיים, המתבטא בדפוסי אפיון ובדפוסי תיאור משותפים)³⁷, ולפרקים אין הדברים יוצאים מגדרה של קונבנציה ספרותית גרידא. הדעת נותנת, מכל מקום, שהיה בנמצא ענף ספקולטיבי מיוחד (אשר פרנס מן הסתם יצר ספרותי נפרד), שהתמקד בתיאור מבנם ומידותיהם של הקוסמוס הגשמי ושל המערכת המטפיסית לשני אגפיה: 'שיעור קומה של המרכבה' ו'שיעור קומה' של האלוהות; ספקולציות כאלו נשתקעו בספרות המרכבה וההיכלות שבידינו. חלק מן הספקולציות מסוג 'שיעור קומה' של המרכבה קשורת בוודאות בספקולציות על קומת האלוהות מסוג ספר שיעור קומה שלנו (המידות ב'רכבות פרסאות', 'פרסאות של הקב"ה'), חלק אחר קשור בדגם הברייתא (המידות בערכים יחסיים-היררכיים: 'כנגד'); ובייחוד שגורה כאן מידת היסוד הקוסמית וכפולותיה (גודלו של עולם, מהלך ת"ק שנה)³⁸.

מייצגו הספרותי המובהק של דגם הברייתא הוא החיבור סדר רבא דבראשית³⁹, שנרקמות בו הספקולציות מסוג 'מעשה בראשית' ו'מעשה מרכבה' לכלל יריעה קולוסלית, המציגה את שלשלת ההוויה הגדולה לשכבותיה ההיררכיות: החל בתהומות הארץ וכלה באל יושב הכיסא. הקוסמוס והמרכבה מתוארים מתוך עניין רב במידותיהם (אגב הדגש

34. סדר רבא דבראשית, ורטהימר, שם, עמ' מג. והוא קנה-המידה היחסי (וראה להלן).

35. ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 33.

36. מרכבה-רבא, שפר, סינופסיס, סימן 559. והשווה אודברג, ספר היכלות, עמ' לה-לו (הטקסט האחרון הוא עיבוד אשכנזי אפשרי. וראה פרבר, מרכבה, עמ' 479 ואילך). כאן מספק מטטרון לר' ישמעאל את המידע על מידות המרכבה. וראה גם לעיל, הערה 14.

37. ועיין שלום, גנוסטיציזם, עמ' 10; שלום, קבלה, עמ' 19. לפנינו התפתחות בכיוון מיתאי-פלירומטי (וראה דן, ענפיאל; שלושה טיפוסים, עמ' 17; מיסטיקה, פרק ח; אליאור, התופעה הדתית, עמ' 18, 21, 34-35 ועוד). דומה שהתאולוגיה הפלירומטית של ספרות ההיכלות היא הטעם העיקרי מפני מה ייחס שלום לטיפוס המיסטיקה הזה את הכינוי הקונטרוברסלי 'גנוסטיציזם יהודי'. על הממד הפוליתאיסטי באנגלולוגיה של ספרות ההיכלות העיר אלכסנדר, השוואה, עמ' 12, הערה 27, ומרחיבה אליאור במאמר מקיף על תורת המלאכים בספרות ההיכלות (עתיד לראות אור בקרוב). בהתפתחות זו קשורות תפיסות ביניטריאניות (מטטרון וכיו"ב), וכבר נכתב על כך הרבה.

38. בעבודת הדוקטור שלי (פרבר, מרכבה), אני נדרשת בדרך כלל למסורות מסוג 'שיעור קומה' של המרכבה, ומזכירה 'פרק על שיעור קומה' שאינו אלא גלגולו הראשון של המאמר שלפנינו, שהיה מיועד להיכלל כפרק בעבודה.

39. ראה לעיל, הערה 19.

מיוחד על מידות המרכבה לחלקיה), וקנה-המידה הוא היחסי-ההיררכי (ולמעלה מהן רקיע כעין הקרח הנורא נתון על קרני החיות ... וגובהו אלף אלפים רבוא מדה כנגד שרפי להבה וכרובי הדר').⁴⁰ החיבור איננו כולל את תיאור המידות של האל בראש הסקלה ההיררכית, אבל ודאי שדמות האלוהות שלפניו היא בעלת שיעור קוסמי מדיד, שכן קומת החיות נמדדת ביחס לשיעור של הקב"ה⁴¹ (כמובא לעיל). ייתכן מאוד שמסורת מסוג סדר רבא דבראשית הוכתרה בתיאורו המידתי של האל (אולי 'מידה כנגד' המרכבה והקוסמוס), בבחינת פורמולציה ראשונית של מידות שיעור קומה. ואפשר שלא במקרה נספח ספר שיעור קומה שלנו בקבוצת כתבייד לסדר רבא דבראשית, בדיוק במקום המתאים בסדר הנמצאים.⁴²

יש עוד להוסיף בהקשר זה, שספר שיעור קומה כולל במסגרת ההוראות לביצוע ריטואלי אזכור שאיננו מחוץ כל צורכו לימעה בראשית: 'וכל מי שאינו חותם בספר [נ"א: בסתן] מעשה בראשית הרי זה שוגה בתפארתו של הקב"ה'⁴³. והקראי ר' יהודה הדסי, המתפלמס עם האנתרופומורפיזם הרבני, גורס: 'בספר מעשה בראשית דר' ישמעאל תמצאהו מבורר כל השיעור'⁴⁴. צירוף כזה של שיעור קומה עם מעשה בראשית מצוי גם במקומות אחרים.⁴⁵

40. ורטהימר, בתימ"ד, א, עמ' מד.
41. וכך נמצא גם במקומות אחרים, למשל באחד מנוסחי 'סוד האגוד': 'הענן שבו מראה הקב"ה כבודו לנביאיו וגדלו ע"ב אלפים רבואות, ע"ב אצבעות של הקב"ה' (נוסח כ"י אוקספורד, פרסם דן, חכמת האגוד, עמ' 81; וראה פרכר, מרכבה, עמ' 43).
42. נוסח סדר רבא דבראשית, כהן, ש"ק ב, עמ' 53-83; שפר, סינופסיס, סימן 728.
43. נוסח ספר הקומה, כהן, ש"ק ב, עמ' 158; שפר, גניזה, עמ' 117. וראה גם גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 216-215.
44. ספר אשכול הכופר, גוולוו תקצ"ו, לה, ע"ג. ראה אידל, מלאכים, עמ' 7.
45. כפי שמובא אצל אידל, שם, בהערה. ראוי לציין שהתיבות 'ספר', 'סדר' ו'סת' מתחלפות בכתבי-היד. וייתכן שברוח זו אפשר להבין את דבריו אלה של ספר העיון (חיבור הכולל פירוש על תורת שיעור קומה, כפי שהראה אידל, שם, עמ' 19 ואילך): 'יבזה הסדר מפורשים עקר כל היות הנכללות בספר מעשה בראשית, ו'סדר' זה יהיה אפוא זה עם 'סדרא דאמרי דעלמא', העליון על 'סדרא דמטטרון שמורה על ידיעת בורא עולם בסדר אחר' (על-פי כ"י מינכן 408). אפשרות אחרת: הקישור בין תורת שיעור קומה לימעה בראשית מתייחס לכוחם המאגי הכורא של שמות האיברים האלוהיים, בבחינת ה'רז' שהוא קריאתה הנסתרת של התורה על-דרך השמות (והשווה אידל, תורה), ואולי בזיקה לתפיסת הלשון של ספר יצירה שעניינה במעשה בראשית. היחס בין שני החיבורים טעון בירור (וראה כהן, ש"ק א, עמ' 179-181). ויצוין בהקשר זה הכינוי 'יוצר בראשית', הנטוב על האל בספר שיעור קומה. והשווה לדוגמה ספר היכל"ר, שפר, סינופסיס, סימן 166 ('רז גדול הוא שם שנבראו בו שמים וארץ... ונחתמו בו כל סדרי [סתרי] [מעשה] בראשית'). הוראת ביצוע מן הטיפוס הזה (יכול מי שאינו חותם בפסו' זה שוגה', נוסח ספר רזיאל, כהן, ש"ק ב, עמ' 97), מתייחסת לתיאור הדוד בשיר השירים (בחינת שמות האיברים? והשווה ספר היכל"ז, שפר, שם, עמ' 419; דן, חדרי מרכבה). הפסוק 'מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל', החוזר בספר שיעור קומה, מתייחס בכמה מקומות לשמות (נוסח ספר הקומה, כהן, שם, עמ' 134, 156) ולחתימה הנזכרת ב'ספר מעשה בראשית' (שם, עמ' 58) מפשטו מסתבר שהכוונה לתורה.

ואחרון-אחרון לענייננו: אחד מנוסחי ספר שיעור קומה, המכונה ספר השיעור⁴⁶, נסמך בכירור רב על המסורת הקוסמולוגית של חז"ל והחשובים הכרוכים בה (חישוב מידת העולם בערכים של זמן ומהירות), במסגרת הטרנספורמציה האריתמטית של המידות המטפיסיות לכלל מידות ארציות (לחשוב כמה פרסאות מבשר ודם זרת של הבורא ית'), מה שמאפשר לחשב את גודלה הכולל של קומת האלוהות, אמנם במידות אסטרונומיות, אבל סופיות ומוגבלות. כל זאת על-פי הדין במסכת פסחים צד, ע"א-ע"ב, שבמסגרתו מובאת המסורת הנזכרת המיוחסת לרבן יוחנן בן זכאי.

ב

התפיסה המחילה על האלוהות את הקטגוריות הגשמיות של הצורה האנתרופומורפית, הגבול והמידה הסופיים (ויהיו המידות עצומות ככל שיהיו) עולה בקנה אחד עם תפיסת האלוהות והתאופניה של ספרות ההיכלות: ההתגלות הפיגורטיבית, הקונקרטי, הנישגת, בהתאם, בפרצפציה החושנית-הוויזואלית⁴⁷. וכאן המקום להידרש לאותה מגמה במחקר המודרני, המבקשת לחשוף בלבו של האנתרופומורפיזם הוויזואלי הפשטני והאקסטרונגנטי של ספר שיעור קומה את שלילתו הפרדוקסלית מיניה וביה. לדעת גרשם שלום מניח הגיגנטים המידתי של הדמות האלוהית את ביטולה של 'כל אפשרות ראייה ממש'. יתר על כן, 'כל מידה מחטיאה את המטרה והאנתרופומורפיזם נהפך לפתע ובאופן פרדוקסלי ונעשה רוחני'⁴⁸. יוסף דן⁴⁹ ממשיך בחשיפתו של ממד העומק הפרדוקסלי של תורת שיעור קומה, ומציע להבינה כצעד ראשון לקראת פורמולציה של תאולוגיה נגטיבה, העומדת

46. כהן, ש"ק ב, עמ' 27-37. על נוסח זה ראה כהן, שם, עמ' 10-13; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 214, הערה 9; פרבר, מרכבה, עמ' 482-483.

47. העלייה להיכלות כרוכה בתחושות גופניות עזות. בתודעתו שלו נראה שהמיסטיקן שרוי במרומים בגופו ובמלוא חושיו הגופניים, והוא נתון להתנסויות גופניות מובהקות. התחושות והפרצפציות הגופניות מאפיינות, ככל הנראה, גם את עליית הנפש אגב הישארות הגוף עלי אדמות (כמתועד בתיאור המפורסם של ספר היכלות רבתי, שפר, סינופסיס, סימנים 225-228. לניתוחו של הטקסט, ראה שיפמן, ר' נחוניא; ליברמן, נספח). חיווק לקביעה זו אפשר שיימצא בעדותו הידועה של פאולוס (האיגרת השנייה אל הקורינתיים, יב, 4), ולפיה המתעלה למרומים בעצמו, אין ביכולתו להבחין בין סוגי ההתנסות 'בגוף או מחוץ לגוף' (בהנחה שיש קשר בין סוג העלייה שמתאר פאולוס לסוג העלייה בספרות ההיכלות. עם זה, ראה שפר, הכרית החדשה). על כל הסוגיה ראה גם אידל, קבלה, עמ' 88 ואילך (והמחקרים שהוא מפנה אליהם). אגב אורחא כדאי לציין שכמה היגדים — שיש הרואים בהם ביטוי לטרנספיגורציה אקסטטית, כמו האפקט של מראה ה'חלוק' (ראה שלום, גנוסטיציזם, עמ' 60; אליאור, התופעה הדתית, עמ' 29, 32), או המאמר 'נשרפו ידי ורגלי והייתי עומד בלא ידיים ובלא רגליים' (שפר, סינופסיס, סימן 420; ודוגמתו שפר, גניזה, עמ' 105, ש' 40) — ניתנים להתפרש כנקל כפגיעה בגין טרנסגרסיה, אי-זהירות וכדומה, כשגור בספרות ההיכלות. על שרפה בתורת פגיעה מקובלת ראה, למשל, שפר, סינופסיס, סימן 428: 'זאין אתה נשחת ואין אתה נשרף'; שם, סימן 224 והרבה כיו"ב. וראה עוד להלן הערה 151.

48. שלום, ש"ק, עמ' 159, 160-161.

49. דן, מושג הדעת (ובעקבותיו כהן, ש"ק א, עמ' 102). וראה גם אליאור, התופעה הדתית, עמ' 29-30.

לספו של הסימבוליזם המיסטי. המידות והשמות אליבא דדן, מיועדים להיות בלתי-אינטלגיבייליים, ובתורת שכאלה הם נושאים את המסר השלילי בדבר אי משמעותה של כל אינפורמציה פוזיטיבית אודות האלוהות האיין-סופית והטרנסצנדנטית ממהותה להשגה. הגם שהנתונים שבידינו אינם מספיקים כדי לשלול בוודאות את האפשרות, שתפיסה ספיריטואליסטית כגון זו אולי מונחת ביסודו של הטקסט הדסקריפטיבי של ספר שיעור קומה שלנו, הרי שבהתייחס לכתוב כטקסט המורכב ממסורות שונות, ואפילו סותרות (כפי שיעוד נראה), נדמה לי שהממד הספיריטואליסטי איננו עולה בקנה אחד עם המסורת המסתתרת מאחורי המודל הכמותי שניסיתי להציג לעיל.

לא זו בלבד שתיאורו הכמותי של האל מסוג שיעור קומה מעוגן, כפי שהשתדלתי להראות, במסורת ספקולטיבית מובחנת, הבאה לספק מידע אובייקטיבי במושגים פיזיקליים כמו-מדעיים על אודות מבנן וממדיהן של מערכות-היש במישור הקוסמולוגי והמטפיסי, אלא שספרות ההיכלות גדושה, כמצוין, תיאורים רבים לאין-ספור מסוג 'שיעור קומה של המרכבה'. וכלום יבוא מישוה ויטען שאף הביטוי המספרי שניתן לממדיה של מערכת המרכבה איננו מיועד לאספקת מידע אינטלגיביילי, שמבני המרכבה ומלאכיה חורגים מגבולות ההשגה הוויזואלית והמושגית, וכי מידותיה הקוסמיות של המרכבה לפרטיה מרמזות במבע הסימבולי על אמת מיסטית שאין להביעה באמצעים אחרים? דגם ספקולטיבי אחד מונח ביסוד תיאורי המידות של קומת האלוהות וקומת המרכבה, ואין בהבדל הכמותי (ויהיה עצום ככל שיהיה) שבין ממדיו של האנתרופוס האלוהי לבין ממדיהם של כוחות המרכבה כדי להעמיד הבחנה איכותית עקרונית. מי שמסוגל לצפות, דרך משל, במטטרון שגודלו 'כשיעור ארכו ורחבו של עולם... וכל כנף וכנף כמלא עולם'⁵⁰, או למצער, בחיות המרכבה ש'שיעור גבהן של אצבעותיהן כל אחת ואחת שמונת אלפים ושבע מאות ששים וששת אלפים פרסאות'⁵¹, לא יקשה עליו מן הסתם לצפות בשיעור הקומה האלוהי הגדול מכל'.

השאלה הספציפית בדבר יכולתה של העין האנושית להתמודד עם אובייקט מטפיסי-ויזואלי עצום ממדים, איננה עולה על הפרק, למיטב ידיעתי, בספרות ההיכלות. יש מקום לראות בעניין זה סניף לפרובלמטיקה הידועה בדבר אפשרותה של ההתנסות בנוכחותם הגומינזית, בעלת האפקט ההרסני (בראש ובראשונה הזוהר הנורא המכלה) של נמצאי המרכבה, ובראשם האל⁵². עם זה, בספרות המרכבה האשכנזית מחוגו של ר' יהודה החסיד נמצא לראשונה את ניסוחה הברור של הבעיה, ושני פתרונות קרובים המיוסדים על פרינציפ אופטי. בתנאים אופטיים ידועים נקלטת בעין צורתו המוקטנת של האובייקט הנצפה, ואין צורך אפוא להניח את קיומו של המתאם החד-חד-ערכי בין גודלו הממשי של האנתרופוס התאופני לבין ממדיו הנקלטים בעין. סיטואציה אופטית כזו נוצרת, אליבא דחסידי אשכנז,

50. ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 12.

51. שם, סימן 50.

52. על 'מחיצות' ואמצעי ההגנה הפיזיים מפני האפקט ההרסני (הוויזואלי והאקוסטי) של נמצאי המרכבה, ראה פרבר, מרכבה, עמ' 39-40, 319, 320-322 (ומראי-המקום המצוינים שם).

בתיאורו של המשטח הרפלקטיבי (ואיך ראה יחזקאל דמות כמראה אדם – כאדם שרואה במראה גדול פרצוף גדול, ובמראה קטן פרצוף קטן)⁵³, לאמור, האספקלריא (מושג בעל היסטוריה מרתקת בתורת ההשגה והנבואה הקדומה והביניימית)⁵⁴, וכן בתיאורו של המרחק הפיזי. 'לעניין הנכראים הוצרך למידה להראות לנביא, כמו שאנו יודעים הכוכב הגדול בשליש ישוב והוא בעינינו כאגוז, כן מראה הכבוד'⁵⁵.

כפי שהראיתי במקום אחר⁵⁶, מניחה תורת ההתגלות בחוגו של ר' יהודה החסיד השגה פנוימטית בלבד ('באוכנתא דליבא', 'ראיית הלב ולא בעיניו', בעקבות ניסוחיו של רבנו חננאל⁵⁷) בכבוד, הוא המניפסטציה הפיגורטיבית של האל משולל הדמות, שעליה חלים היגדי שיעור קומה⁵⁸. והאספקלריה המתווכת בנבואה נעשית בשיטת החוג (ובהשראת המחשבה הניאופלטונית) למדרגה אונטית נאצלת המתפקדת, מכוח מעמדה הישותי, במיצועו של החיזיון התאופני, והיא זהה לכלל עולם המרכבה כפי שהיא זהה לבחינותיו השונות. ומכאן שהדעת נותנת שניסוחה של הפרובלמטיקה הזאת, על פתרונה, חוזר למקורותיה הקדומים של ספרות המרכבה האשכנזית, שכן בשיטתו של חוג זה אין מקום לטכניקות מטריאליות לצורך צמצומו של החיזיון⁵⁹. ויצוין שבחיבורי הסוד האשכנזיים, המעתיקים מספרות המרכבה הקדומה, והמעבדים על-פי דרכם טקסטים קדומים ומחקים את סגנונם של ספרות ההיכלות, בחיבורים הללו לא אחת קשה להבחין כהלכה בין השכבה האשכנזית האותנטית לבין מקורותיה⁶⁰.

ר' אלעזר מוורמס, מכל מקום, מביא את הפתרון הראשון הנזכר לבעיית ההשגה (לאמור: רפלקסיה מטריאלית) ברצף העתקה מטקסט שיעור קומה, שעניינו בחישובי המידות, ובהמשך ישיר הוא כותב: 'ד"א מראה לנביאים דברים גדולים, מה שלא יוכלו

53. ראה ר' אלעזר מוורמס, סו"ר, עמ' לב; אידל, טכניקה, עמ' ג.
54. ראה במיוחד: גרינולד, האספקלריה; גרינולד, ראויות יחזקאל, עמ' קיב-קיד; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 135-136; אידל, טכניקה; מורטלי, מראה; המילטון, מראה; פרבר, מרכבה, כמובא להלן, הערה 56 (ואני דנה בסוגיה זו במהדורותי שבכתובים לפירוש המרכבה לר' משה די-ליאון).
55. ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוה"ב, א, עמ' 202, בשם ר' אלעזר; וראה שם, הערה 6; שם, מבוא, ד, עמ' 88; אידל, טכניקה, עמ' ג, והטקסט האשכנזי שמוכא שם, הערה 12: 'רל"ו אלף רבבות פרסאות שלו, זהו כבודו... זהו חצר הכבוד שלו, אעפ"כ אינן רואים אותו הכבוד אלא כמו עוף קטן נראה להן כי הן מרוחקין [נך צ"ל] ממנו כמניין רל"ו אלפים רבבות פרסאות שלו' (והשווה תיאור המרחקים במערכת המרכבה, הלכות הכסא, נוסח מוטאיוב, מ"ש, עמ' 60 (לעיל, הערה 36).
56. פרבר, מרכבה, בייחוד עמ' 401-432. דברים נוספים בסוגיה זו נאמרו בהרצאתי (לתורת המרכבה וההתגלות בחוגו של ר' יהודה החסיד) בכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית לזכרו של גרשם שלום, ירושלים 1986 (והדברים יראו אור בקרוב).
57. ראה מגילה כד, ע"ב; רבנו חננאל, לוי, אוצה"ג, ברכות, בנספח, עמ' 3-4 (ובמקומות אחרים); ליבס, פרדס, עמ' 5-6, 120; פרבר, מרכבה, שם; אידל, פרספקטיבות, עמ' 90-91; הלפרין, מרכבה ב, עמ' 317-318, 334-335. וראה להלן, הערה 70.
58. ועיין דן, תורת הסוד, פרק ה; פרבר, מרכבה, גם עמ' 298 ואילך.
59. ואני חולקת על דעתו של אידל, טכניקה, עמ' ג.
60. ובסוגיה זו התלבטתי הרבה והחיבור 'סוד האגוז' היה מקרה מבחן. וראה פרבר, מרכבה, עמ' 13 (והערות המתאימות, עמ' 214 ואילך, ועוד (שם גם ציינתי מקום למחקריו של י' דן).

לראות ולדעת בלי נבואה, שהרי דניאל ראה אלף אלפים ורבוה רכוון מלאכים בפעם אחת ... אלא בנבואה ראה⁶¹. סביר להניח שנוסח 'דבר אחר' משקף נאמנה את עמדתו של ר' אלעזר, השונה מזו המוצעת לעיל, כלומר, ההשגה הפנוימטית (בנבואה ראה) איננה מכירה לפי טבעה בקושי הכרוך בממד הכמותי של החיזיון.

במסגרת ספרות ההיכלות והמרכבה תואמת הסיטואציה של הצפייה ממרחק רב הן את הדגם החזיוני מסוג ספר ראויות יחזקאל (הנאמן לחזיון המרכבה המקראי: השמים נפתחים לפני הנביא הניצב על הארץ)⁶², והן את הדגם החזיוני מסוג ההתעלות השמימית (הכיסא עצמו מצום מידות, מה שיש בו כדי להרחיק את יורד המרכבה מדמות היושב על הכיסא; ונראה שהמיסטיקן עצמו ניצב רחוק מן הכיסא)⁶³. בחיבור האפוקליפטי, ספר חנוך הסלבי, מספר החוזה על צפייתו ב'שעור קומת י"י ללא מידה וללא דימוי ואין לו סוף'⁶⁴, וכבר כאן מוטעם המרחק הפיזי: 'ויראוני מרחוק את י"י היושב על כסאו הרם מאד'⁶⁵.

הסיטואציה האחרת, הצפייה באספקלריה, הולמת רק את הדגם הראשון מסוג ספר ראויות יחזקאל, שבו מתועדת הטכניקה החזיונית המטריאלית, ולפיה מתבונן הנביא בהשתקפות המרכבה במימי הנהר⁶⁶. לסיטואציה כזו יהיה מקום במיסטיקת ההתעלות רק אם נצליח להראות שכבר בספרות זו נתרשש הזיהוי בין מיני ה'מחיצות'⁶⁷ במרכבה (או נמצאי המרכבה האחרים) לבין האספקלריה בבחינת מראה. זיהוי כזה איננו מצוי, לפי מיטב ידיעתי, בספרות הקדומה, ולא כאן יש לחפש את מקורו של מושג האספקלריה האשכנזי (אלא במפגש הפורה שבין מטפורת האספקלריה ממקורה של האונטולוגיה הניאופלטונית לבין האספקלריה בבחינת טכניקה ומטפורה ממקורה של תורת הנבואה הקדומה)⁶⁸. עדות יחידה במחשבה הקדם-אשכנזית להתפתחות בכיוון הזיהוי שבין נמצאי המרכבה והאספקלריות אפשר למצוא בתפיסת ההתגלות המיוחסת לרב האי⁶⁹, המניחה, ככל הנראה,

61. ראה לעיל, הערה 53.

62. גרינולד, ראויות יחזקאל, עמ' קיא-קיג.

63. וראה המרחקים בעולם המרכבה, לעיל, הערה 36 והערה 55.

64. ג, ח, על-פי כהנא, הספרים החיצוניים, א, עמ' קכג. על מאמר זה וזיקתו לתורת שיעור קומה, ראה שלום, גנוסטיציזם, עמ' 130; שלום, ש"ק, עמ' 165; גרינפילד, פרולוגומנון, עמ' XXXIV. גם אם ההיגד שולל מן האל את המידה, הגבול והדימוי (ולכאורה לפנינו חיזוק לתזה של דן), הרי שתיאורי התאופניה האחרים בחיבור מורים בעליל שהדברים אמורים בלשון הפלגה, לציונם של ממדים עצומים ונוראים מאוד (והשווה שם, ט, ט, עמ' קטו). וכמו כן מצינו: 'ואני ראיתי ימין י"י... והיא מלאה את השמים' (שם, יג, ז, עמ' קכג); והשווה ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 70: 'זרועו הגדולה... שארכה כארכו של עולם מסוף העולם ועד סופו ורחבה כרחבו של עולם'.

65. ספר חנוך הסלאבי ט, ד, על פי כהנא, עמ' קיד. על גודלו של הכיסא ראה גם שם, ט, יב, עמ' קטו. על המידות הקוסמיות של העולמות השמימיים ונמצאיהם בספרות האפוקליפטית, ראה גם לעיל, הערה 14.

66. ראה לעיל, הערה 54.

67. ראה לעיל, הערה 52, ועוד פרבר, עמ' 465, 469 ואילך.

68. ראה לעיל, הערה 56.

69. לרין, אוצה"ג, יכמות, עמ' 125; פרבר, מרכבה, עמ' 410, ובהערה הבאה.

השגה ויזואלית⁷⁰ בכבוד החוץ-אלוהי (דוגמת רב סעדיה גאון)⁷¹, באמצעותן של אספקלריות שאינן אלא בחינות שונות במרכבה; וכך אנו קוראים: 'ואראה את יי' — לא שראה גופה של שכינה אלא ראה מאחורי תשע אספקלריות כמו שראה יחזקאל רוח גדולה, ענן גדול, ואש מתלקחת, ומתוכה כעין החשמל, מתוך האש, דמות ארבע חיות'⁷². וראוי עוד להביא מדבריו של ר' משה תקו בכתב תמים, הנסמך ספק על מסורת אשכנזית ספק על מסורת

70. רב האי מבחין, ככל הנראה, בטקסט הזה, בין האל לבין הכבוד (כי דבר זה על השכינה נאמר שהוא אור בוקת' וגו' — לוי, עמ' 124). והשימוש בלשונות ויזואליים לא-מסויגים (לדוגמה, שם: 'ראה אחורי השכינה עין בעין'; שם, עמ' 125: 'שאינן עיניו נופלות על גופו' — הכוונה ל'גופה של שכינה', כמו שנמצא בהמשך), מורה שבהשגה ויזואלית כפשוטה (המתווכת על-ידי אספקלריות) אמורים הדברים. תפיסתו זו קרובה לתורת ההתגלות של רב סעדיה (אצלו הכבוד הנברא, שהוא מעין מלאך עליון מושג, קרוב לוודאי, בעיני בשר. ראה, לדוגמה, ברצלוני, פי' ס' יצירה, עמ' 20–22). ואין כמוכן בתפיסה זו כדי לסתור את קביעתו של רב האי בתשובה אחרת, ולפיה הצפייה במרכבה איננה כרוכה בעלייה למרומים 'אלא בחדרי לבן רואין וצופין' (לוי, ארצה"ג, חגיגה, עמ' 61. וראה גם שם, עמ' 14–15. וראה אבחנתו החשובה של ליבס, פרדס, עמ' 5–6, ודיונו של אידל, קבלה, עמ' 90), שכן הירידה למרכבה נתפסת בתורת מדרגת השגה נחותה ביחס לחזיונות התאופניים הנבואיים, המושגים בעין. על 'אובנתא דליבא' בתורת מדרגת השגה נחותה לעומת הראייה, ראה לעיל, הערה 57. הדברים מסובכים יותר בעניין תפיסתו של רבנו חננאל (ראה בהערה זאת), הגורס 'באובנתא דליבא' ביחס לכלל סוגי החזיונות (מרכבה, נבואה ונבואת משה. ראיית מלאך, מאיך, ייתכן למראית העין'. וראה לוי, ארצה"ג, ברכות, בנספח, עמ' 3–5, על חגיגה יד, ע"א. פירושי לטקסט איננו עולה בקנה אחד עם הבנתו של ליבס, שם, עמ' 6, הערה 2: 'ובעלייה ממש ראה "אספקלריה מאירה"'. ניתן לפרש על השגה אינטנסיבית יותר ב'ראיית הלב', שהרי גם משה השיג בדרך זו). ואולם בטקסט המפורסם ביותר שלו לעניין ההשגה, המובא הרבה אצל חסידי אשכנז (הערך, ערך 'ספקלר'; ברצלוני, פי' ס' יצירה, עמ' 12; ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוה"ב, א, עמ' 200–201, והערה 7), מובאת, כמדומה, תפיסה אחרת, הגורסת השגה נבואית ויזואלית בשכינה באמצעותן של אספקלריות (שאוּלֵי הן כבר בחינות במערכת המטפיסית). תפיסה זו מקבילה למה שמצינו אצל רב האי לעניין הנבואה, ואילו ההשגה 'באובנתא דליבא' נוסח רבנו חננאל, מתאימה לירידה למרכבה נוסח רב האי. העובדה שרבנו חננאל איננו משתמש בטקסט האחרון במונחים המורים על 'ראיית הלב' (החזורים אצלו לרוב בטקסטים האחרים) איננה, ככל הנראה, מקרית. ואם כך, לפנינו שינוי שחל בהשקפתו של רבנו חננאל או ייחוס מוטעה של טקסט זה או אחר, והדבר צריך עיון. ייתכן שהשינוי כרוך בהבנה חדשה של מושא ההשגה: זיהוי הכבוד עם האל מניח שיש לראות בחזיונות הנבואיים חזיונות בעלי מעמד פסיכולוגי-אלגורי גרידא (כי לא יתכן להאמר בראיית העין שנראית דמות להב"ה... ראיית הלב... שמראה לכל נביא דמיון שיכול לראות... כמו ראיית הישן חלום'), ואילו תפיסה של הכבוד (או הכבודות) כחוץ-אלוהי, עולה יפה בקנה אחד עם ההשגה הוויזואלית-האובייקטיבית של הכבוד. הוא הדין ברב סעדיה וברב האי שאינם משתמשים לעניין הנבואה (ראיית הכבוד החוץ-אלוהי) במושגים (שהיו כנמצא) מסוג 'באובנתא דליבא' (אלא רב האי, לעניין ההשגה הנחותה בירידה למרכבה). וראה עוד דברים ברורים לעניין ההשגה הנבואית הוויזואלית של הכבוד החוץ-אלוהי, אצל ברצלוני, פי' ס' יצירה, עמ' 34–36, 39 ועוד (שם, עמ' 22: צפיית המרכבה בבחינת השגה נחותה 'באובנתא דליבא'). על תורת הכבוד אצל הגאונים, ראה בהרחבה, דן, תורת הסוד, עמ' 104–112.

71. ראה ההערה הקודמת.

72. מניין בחינות המרכבה עולה לתשע, ואין זה המניין המקובל של לשונות 'מראה' מחזיון יחזקאל, הנדרשות על האספקלריות. וראה פרבר, מרכבה, עמ' 410 ואילך. מתוך ההקשר עולה שהאספקלריות אליבא דרב האי אינן מראות רפלקטיביות אלא מחיצות, המעמעמות את החזיון, אבל מכאן קרובה הדרך לתפיסה האחרת שכמותה, כאמור, נמצא לראשונה אצל חסידי אשכנז.

קדומה, והגורס מספר עצום של אספקלריות במרכבה, שהן המשכות מזוהר הכבוד, הממעטות את עוצמת החיזיון בפני מלאכי המרכבה והנביאים, ובאופן פרדוקסלי אף מקרבות את תמונת הכבוד שמקום מעמדו רחוק עד מאוד:

כל חיה ואופן ומלאכים וכרובים הצופים הודו... באספקלריא המאירה כנגדו⁷³ מאור כבודו, לא ראשונה ושניה ושלישית וריחת הודו מזו לזו אלא למאות אלפים ולרבבות זו אחר זו, ובאחרונות מתראה למלאך לפי כחו... והמלאך והשרף והנביא באספק' הראויה לו, ורואה את הכבוד בקרוב לו, וסבור שהוא שם דבר ואינו כן אלא רחוק ממנו כמה וכמה⁷⁴.

נחזור לספר שיעור קומה שבו ענייננו. אף־על־פי שהטקסט הדסקריפטיבי מניח, ככל הנראה, שהאנתרופוס האלוהי ניחן בשני מדדים קורלטיביים (האנתרופומורפי־הכמותי והאנתרופומורפי־הלשוני), הרי שכמה סימנים מצביעים שבעל *Urtext*⁷⁵ עשה שימוש בשתי מסורות נפרדות, המשקפות מן הסתם שני אפיקים ספקולטיביים שונים בדבר טיבה של ההתגלות, ואלה נכרכו בחיבורנו כמעט בלי היתר. אכן, לכל אחד מאיבריה של הקומה האלוהית ניתן בדרך כלל ביטוי כפול, בערכים כמותיים ואונומטולוגיים גם יחד; עם זה אפשר להבחין בכלל נוסחי החיבור בחטיבות טקסטואליות שיוחדו אך ורק לציוני המידות מזה ולציוני השמות מזה⁷⁶.

זאת ועוד, אחת החטיבות הטקסטואליות (הפותחת במלים: 'קומתו מלוא כרסיו של אש')⁷⁷, המתמקדת בשמות בלבד, בולטת על רקע ספר שיעור קומה בתוויה הייחודיים, בשלמותה העניינית ובאופיה הספרותי העצמאי. חטיבה זו כלולה גם בספר היכלות זוטרת⁷⁸, ומשתלבת יפה במסגרתו המושגית (ההתגלות כסטרוקטורה של שמות), הספרותית (הסדר הענייני) והלשונית (ארמית). לא מן הנמנע שלפנינו ניסוח עצמאי, ואולי אף ראשוני, של תורת שיעור קומה מן הטיפוס האנתרופומורפי־הלשוני, החוזרת לקונטקסט המקורי של ספר היכלות זוטרת⁷⁹, שהוא מחיבורי ההיכלות הקדומים שבידינו.

את ההוכחה העניינית החותכת לטענתי, מספקים דבריו של ספר שיעור קומה גופו, ששרדו בו, לפי מיטב הבנתי, שני היגדי מפתח המצביעים בעליל על הניגוד שבין שני דפוסי התיאור. המאמר האחד גורס: 'ומראה הלסתות, ומראה הפנים כדמות רוח וכצורת נשמה

73. על המונח 'כנגדו' (או 'מנוגה נגדו'), שמשמעו רפלקסיה בתורת המרכבה האשכנזית (וייתכן שלמשמע טרמינולוגי זה משמקור קרום), ראה פרבר, שם, עמ' 96–97, 411–412, 518–519.

74. מובא אצל ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוה"ב, א, עמ' 201, וחסר בנדפס.

75. לזיהויו של *Urtext*, ראה כהן, ש"ק, ב, עמ' 5–6, 192–195.

76. ראה כהן, ש"ק, א, עמ' 103; גרוצינגר, שמות.

77. נוסח ספר הקומה, כהן, ש"ק, ב, עמ' 152–156 (המובאה דלעיל מתוקנת על־פי חילופי־נוסח).

78. אליאור, היכל"ז, עמ' 28–29, 30. על הטקסט מסוג שיעור קומה וטקסט המרכבה ששורכב באמצעו בכתב־יד ביהמ"ל 8128, ראה אליאור, שם, בהערות; פרבר, מרכבה, עמ' 84 ואילך, 286, 427 ועוד; הלפרין, מרכבה ב, נספח ו. על נוסח שיעור קומה של ספר היכלות זוטרת, כ"י ביהמ"ל, ראה להלן, הערה 132. מקובלים עלי שיקליה של אליאור להשמטת חלק מהטקסט ממהדורות. הטקסט המלא, מכל מקום, כולל רק קטע קצר לעניין המידות.

אין כל בריה יכולה להכירו⁷⁹ (וחוזר גם בספר היכלות זוטרת, במקום אחר⁸⁰). המאמר השני, הבא מיד בהמשך, מטעים: 'לכך אין בידינו מידה אלא שמות מגולים לנו' (ואחר-כך בא מניין של שמות⁸¹).

לא במקרה חש ג' שלום בזרותם המופלאה של הדברים על רקע תורת שיעור קומה ופירשם כפי שפירשם⁸². במקום להניח, כדעת שלום, שמתגלה כאן המעבר הפנימי הפרדוקסלי מן האנתרופומורפיזם לספיריטואליזם, ובמקום להניח כדעת א' גרינולד, שהשמות באים בבחינת כ'מטונימיה מיסטית' המתייחסת לאיבר האנתרופומורפי ולמידתו גם יחד בבחינת תחבולה רטורית המכוונת לעקוף את הפרובלמטיקה של האנתרופומורפיזם⁸³, נראה לי שיש לשקול את האפשרות הפשוטה יותר (בהתחשב בנתונים שהבאתי לעיל), שלפיה נשתרבו לתוך חיבורנו קטע ממקורה הישיר של אסכולה שטיפחה תאולוגיה ספיריטואליסטית כלשהי. שריד זה חושף, כמשיח לפי תומו (וכנראה בלי שהעורך נתן את דעתו על כך), את הסתירה הפנימית שבין שתי דרכי התיאור של האל בספר שיעור קומה, כפי שהוא חושף את עקבותיו של פולמוס אידיאולוגי בעולמה של מיסטיקת המרכבה הקדומה. אילולא הובעה כאן התנגדות לאנתרופומורפיזם הכמותי, מה טעם לקביעה 'לכך אין בידינו מידה'?

כללו של דבר, שני דפוסי התיאור שנתלכדו לחטיבה אחת בספר שיעור קומה שלנו משקפים כנראה שני אפיקי ספקולציה נפרדים, המעוגנים בקונצפציות תאולוגיות מנוגדות בדבר טיבה של האלוהות ואופי התגלותה והשגתה. קונצפציות אלו חוזרות מן הסתם לחוגים היסטוריים שונים של בעלי הסוד⁸⁴.

אנתרופומורפיזם פשטני וקיצוני מסתתר מאחורי דפוס התיאור הכמותי: על האל חלות הקטגוריות הגשמיות של הצורה האנתרופומורפית, הגבול והמידה, והוא נישג ממילא

79. נוסח ספר רזיאל, כהן, ש"ק ב, עמ' 90.

80. אליאור, היכל"ז, עמ' 26.

81. ראה לעיל, הערה 79, עמ' 91.

82. שלום, זרמים, עמ' 64; ש"ק, עמ' 160–161.

83. גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 214–215. הבנה מטיפוס אחר למאמר 'כדמות רוח וכצורת נשמה' הציג אידל, מלאכים, עמ' 29. לעמ' 31, הערה 112, יש להוסיף שר' יעקב הכהן בפירושו המרכבה שלו (המכיר יפה את ספרות חוג העיון) מסב את המאמר הזה על ג' ספירות ראשונות (הנתפסות כיחידה אחת, וככבוד הפנימי הנעלם). וראה פרבר, פירה"מ, עמ' 8, 47, וההערות המתאימות.

84. מן החוקרים שנדרשו לריבוי המסורות והחוגים בקורפוס ההיכלות (ראה ציוני-מקום אצל אליאור, התופעה הדתית, עמ' 44, הערה 1), בייחוד י' דן נתן את דעתו לבחינתה של סוגיה זו. וראה עוד לאחרונה דן, מיסטיקה, עמ' 90–92, 101–102, 103–122. יש לתת את הדעת שבספרות ההיכלות מובאות כמה רשימות של שלשלת המסירה של מסורת הסוד (על-פי אבות א, א), השונות זו מזו בכמה פרטים, והללו נודעת להם כנראה חשיבות רבה להבחנה בין החוגים (והעניין טעון בירור). ראה במיוחד: שפר, סינופסיס, סימן 80, 397, 676, ועיין גם גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 178–179; כהן, ש"ק א, עמ' 137; הלפרין, מרכבה ב, עמ' 259, 382–383 (דן, שם, עמד על ייחודה החוגי של מסורת 'שר תורה' כמשתקף, בין השאר, מהתייחסותה על ר' אליעזר בן הורקנוס). וראוי לעיין גם בסוף ספר מעיין החכמה (הוא ההקדמה לספר שימושי תורה), ילינק, ביהמ"ד, ג, עמ' 61 (וכלום זהו רמז למגמה הבאה לבסס את מסורת השימוש על מסורת כוהנית? וראה גרינולד, מסורות כהניות).

בדמותו הגופנית הגיגנטית, בחיזיון הוויזואלי החושני⁸⁵. דפוס התיאור האונומטולוגי לעומת זאת, מניח תפיסה אנתרופומורפית טובטילית ומתוחכמת יותר, המטרימה מן הסתם התפתחויות מאוחרות של תאולוגיה מיסטית ביהדות⁸⁶. הסטרוקטורה האנתרופומורפית ('מראה הפנים ... מראה הלסתות') שייכת כנראה למהותו העצמית של האל, אבל היא הופכת לסטרוקטורה רוחנית ('כדמות רוח, כצורת נשמה'), שממילא איננה נגדרת ואיננה מוגבלת בממדים גשמיים ('לכך אין בידינו מידה'), ואיננה נישגת בעיני בשר ('אין כל בריה יכולה להכירו'). מערכת השמות היא-היא המניפסטציה התאופנית האפשרית היחידה של האנתרופומורפוס הרוחני, הטרנסצנדנטי כשהוא לעצמו, להשגה.

על יסוד הנתונים שבידינו קשה להסביר את מושגיה של תפיסה זו, כמו משמעו של המושג הפרדוקסלי 'סטרוקטורה רוחנית אנתרופומורפית'⁸⁷, או השאלות בדבר הסטטוס האונומטולוגי של מערכת השמות, המידע שנושאים שמות אלה (אם פוזיטיבי ואם לאו), וטיבו של תהליך ההשגה (ויזואלי, אקוסטי, פנוימטי). וכיחוד עולה על הפרק השאלה בדבר זהותה של הדמות האלוהית המתוארת בספר שיעור קומה: האם הדברים אמורים באל גופו או במניפסטציה פיגורטיבית של האלוהות נעדרת הדמות. בעקבות אחת מקביעותיו של ג' שלום⁸⁸, גוברת לאחרונה במחקר הנטייה להבחין בין שני אספקטים אלה של האלוהות⁸⁹. ואם כך, כלום האל הנעלם, לפי תפיסה אחת המסתתרת בחיבורנו, הוא האנתרופוס הפנימי, הספיריטואלי, 'כדמות רוח, כצורת נשמה', שסתימותו ואי היכולת להשיגו מובעים בשמות סתומים, חסרי מובן, ונשמה פנימית זו היא-היא המתגלה במרכבה, באמצעות 'גוף השכינה', הגוף הקרוקוסמי, הנמדד במידות שיעור קומה⁹⁰.

85. הכוונה לאל או למניפסטציה הפיגורטיבית שלו, וראה להלן. על האנתרופומורפיוס היהודי מסוג שיעור קומה והשפעתו על תפיסות אנתרופומורפיות בנצרות ובגנוזיס, ראה שלום, ש"ק, עמ' 161–166; קיספל, יחזקאל; סטרומזה, צורות האל; אידל, מלאכים, עמ' 2–6.
86. כפי שמציע דן (מושג הדעת), בנוגע לכלל תורת שיעור קומה.
87. אין בידינו אינדיקציה ברורה לתפיסה סימבולית של התצורה האנתרופומורפית, ומטבע הדברים שחסרה מסגרת קונצפטואלית שיטתית שתסייע להבנתם של המושגים רוח, חומר וגוף. וראה גם סטרומזה, אי גופניות האל, עמ' 346–347, 353. בחיבור הגנוסטי מרסנס נמצא שלגשמה צורה כדורית (רעיון אפלטוני), המובעת באמצעות צירופי אותיות (וכאלה הם גם שמות של אלים ושל מלאכים); וראה גם נאג' חאמאדי, עמ' 421–422; פירסון, מרסנס, עמ' 379–380.
88. שלום, זרמים, עמ' 65; ש"ק, עמ' 164.
89. קיספל, יחזקאל; סטרומזה, צורות האל; דן, מיסטיקה, עמ' 53–54. ולעומת זאת, אליאור, היכל"ז, במבוא, עמ' 7.
90. פירוש זה הוא מעין וריאציה על הבחנתו של אידל בין פני השכינה הנסתרים מן ההשגה לבין גופה הנגלה, לפי תורת ההשגה של ספרות ההיכלות וגלגוליה בספרות חוג העיון. וראה אידל, מלאכים, עמ' 19 ואילך. על תפיסת המלאכים כמורכבים מגוף ומנשמה, ראה מדרש אלפ"א ביתר"ח, ורטהימר, בת"מ"ד, ב, עמ' תרכ; ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 67 (ולפי הפירוש הזה כזהו אף האל). אם אמנם האנתרופוס האלוהי המתגלה ליורד המרכבה הוא מניפסטציה נגלית של האל הנעלם, יש מקום לשאול שמה משתקפת הבחנה זו בספרות ההיכלות בדעה שהאל הנעלם שוכן ברקיע השמיני והוא יורד אל כסאו ואל היכלו ברקיע השביעי בזמן תפילה ישראל, ואגב כך מתגלה בצורתו האנתרופומורפית למלאכים וליורדי המרכבה. וראה גרינולד, שירת המלאכים, עמ' 162 (ואם כך, הרי שהמניפסטציה האנתרופומורפית מכוונת להתגלות ואולי גם לקבלת התפילה ברוח 'עליית העטרה' – וראה אידל

אפשר להציע כמה הסברים חלופיים, לא בלתי חשודים באנכרוניזם, לכיוון ההתפתחות הספיריטואליסטית של תורת שיעור קומה, אך לא נצא נשכרים מהכרתן של השערות. אני סבורה, מכל מקום, שתפיסת השמות בבחינת צורת מבע מיסטית־סימבולית, כהצעתו של י' דן, יש בה להלום כיוון מחשבה זה (הגם שלהבנת השמות אינם בלתי אינטליגיבייליים בדיעבד ולא מלכתחילה).

בהקשר שלנו ראוי להפנות את תשומת הלב לסיטואציה התאופנית רבת העניין של ספר היכלות זוטרת, שעל חשיבותה הצביע לראשונה י' דן⁹¹, כשפרטי האיברים האלוהיים עוברים טרנספורמציה לכלל שמות אלוהיים (הטקסט משיר השירים המתאר את דמות ה'דוד' נקרא על דרך השמות). על רקע המסורת הנידונה מספר שיעור קומה נראה שיש בדברים כדי להעיד על מגמה תאולוגית שכבר מבקשת להפליג אל מעבר לפשוטה של התפיסה האנתרופומורפית, ולפרש את הציורים הגשמיים מסוג שיעור־קומה־שיר־השירים כשמות אלוהיים — ויהיו שמות אלה אשר יהיו: הרי משמעות וכבר מידע בדבר מהותו של האל או לא־אינטליגיבייליים. בספרותם של חסידי אשכנז, מכל מקום (וכנראה על יסוד מסורות קדם־אשכנזיות), נעשה ניסיון ברור לפרש את האיברים האנתרופומורפיים ואת מנייני המידות במושגים של שמות, תארים ואיכויות אלוהיים⁹². והוא הדין מטבע הדברים במודיפיקציה תאוסופית, בתורת האלוהות הקבלית, המיסטית־הסימבוליסטית⁹³.

ג

נפנה לבחינת הפן המאגי של תורת שיעור קומה. ספר שיעור קומה, בצורה שהתגלגל לידנו, הוא טקסט המיועד להיגוד ריטואלי סדור, המבטיח למבצעו תועלת מדידת בעולם הזה וגמול לעולם הבא. מ' אידל⁹⁴ חשף לראשונה את אופיו המאגי של ה'רז'⁹⁵ מסוג שיעור קומה, א' גרינולד⁹⁶ עמד על טיבו הריטואלי של הטקסט, ומ' כהן⁹⁷ המשיך ופיתח בהרחבה אבחנות אלו.

כמה סימנים מראים שאופיו הריטואלי והפרקטי של ספר שיעור קומה, משקף מודיפיקציה מאוחרת ומתונה של פרקסיס מאגי המעוגן בטבורה של מיסטיקת העלייה.

ופרבר, לעיל, הערה 22). ועיין גם מדרש אותיות דר' עקיבא: בעת ירידת האל למרכבה ניתן לנמצאי המרכבה לראות 'מראה דמות פניו' (נוסח א, ורטהימר, בתימ"ד, א, עמ' שעת-שעט). ואם כך, אפשר לצפות בפני השכינה (לעומת זאת ראה אידל, שם).

91. דן, חדרי מרכבה, עמ' 52-53. וראה עוד להלן.
92. ועמדתי על כך בהרצאתי הנזכרת לעיל, הערה 56; וראה גם פרבר, מרכבה, עמ' 298-301; אידל, תורה, עמ' 47-49.

93. ראה פרבר, שם, עמ' 296-298.

94. אידל, תורה, עמ' 24 ואילך (וראה במיוחד עמ' 37, הערה 39).

95. לברור מעמיק של משמעות מושג ה'רז', ראה אידל, שם (שימושי שלי במונח הזה במאמר שלפנינו מיוסד בעיקרו על עבודתו של אידל).

96. גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 215, 216.

97. תפיסת טקסט שיעור קומה בתורת טקסט ליטורגי־תאורגי עומדת ביסוד החיבור של כהן, ש"ק א; סיכום הדברים ראה כהן, ש"ק ב, עמ' 3-4.

נראה שה'רז' המאגי המקורי הוא הקשור לדגם התיאור האונומטולוגי של חיבורנו (האל כמערכת שמות עתירי כוח), והוא-הוא ה'רז', כפי שלימדנו אידל, המושג בהתגלות בשיאו של תהליך הירידה למרכבה⁹⁸ — אם בהשגה לא-אמצעית, ואם בתיווכו של מלאך (אצלנו מטטרון). אם כן, ה'רז' המקורי, קודם שהוענקה לו צורתו הסטנדרטית בספר שיעור קומה (וכי מה לפרקטיקה מאגית ולמניין מידות איבריו של האל?), עניינו במערכת שמות סודיים, הנערכים בסטרוקטורה אנתרופומורפית, המהווה את תוכנה הכפול והקורלטיבי של ההתגלות: החוריית-המיסטי מכאן, והיישומי-המאגי מכאן.

עדות חשובה ביותר לענייננו מצויה בספר היכלות זוטרת, בהתגלות האל לר' עקיבא בצורת שמות היוצאים מפסוקי שיר השירים והמתארים את איברי ה'דוד'⁹⁹. והנה להתגלות זו קודמת בקשת המיסטיקן: 'אבינו שבשמים שתתניני לחן ולחסד לפני כסא כבודך... ותזקק לי את כל משרתיך לעשות כך וכך'¹⁰⁰. ומניין השמות חותם בהוראה הזאת: 'המשנה הזו שנה אותה בכל יום אחר התפילה'. יש יסוד להניח שהדברים אמורים כאן ב'רז' מסוג שיעור קומה, הוא משנת שיעור קומה, בתוך הקונטקסט החזיוני-המאגי המקורי, שכן לפנינו כלל המרכיבים המבוקשים: תוכנה של ההשגה המיסטית בשיא ההתעלות, מערכת של שמות הקשורה בצוירים האנתרופומורפיים של שיר השירים, שמות עתירי כוח הניתנים לצורך אפליקציה מאגית 'לעשות כך וכך', והוראה לביצוע, 'המשנה הזו... וגו', שהיא מסוג ההוראות הידועות מספר שיעור קומה, והיא מסוג ההוראות החוזרות בהקשרים מאגיים אחרים כמו בפרקטיקת 'שר תורה' (שעוד נידרש לה בהמשך, בהקשר זה).

בהקבלה לסיטואציית השיא של ספר היכלות זוטרת נביא את סיומו של נוסח מרכבה-רבא של ספר שיעור קומה, המשמר בצורה הבולטת ביותר את הקונטקסט המאגי של משנת שיעור קומה. בסופו של הטקסט הדסקריפטיבי מובא בשם ר' ישמעל¹⁰¹ תיאור החזיון הישיר של האל באמצעות תיאור ה'דוד': 'עד כאן ראיתי רום יידידה דמריה עלמא שלום... דודי צח ואדום שוקיו עמודי שש' וגו'. בעקבותיו ניתן נוסח רחב מיוחד של הוראות הביצוע וההבטחות לגמול, הכולל גם את השבעת מטטרון:

א"ר ישמעאל מי ששונה הרז הגדול הזה פניו מצהיבות, קומתו נאה לו, ואימתו מוטלת על הבריות, ושמו הטוב הולך בכל מקומות ישראל, וחלומותיו מיושבים לו... טוב לו בעולם הזה ונוח לו לעולם הבא¹⁰², ואפילו עונות נעוריו מוחלין לו לעתיד לבא. יצר הרע אינו שולט בו, ונצול מן הרוחין ושדין ולסטיין ומכל חיו' רעות ומנחש

98. אידל, לעיל, הערה 94. ובעקבותיו כהן, ש"ק א, עמ' 99 ואילך.

99. שפר, סינופסיס, סימן 419; דן, לעיל, הערה 91; אידל, תורה, עמ' 37, הערה 39.

100. ואכן בהמשך (שפר, שם, סימן 421) אנו שומעים ש'האל הגבור והנורא... שהוא נעלם מעיני כל הבריות... ונגלה לו לר' עקיבא במעשה מרכבה לעשות את חפצו'. וראה גם אידל, שם; שפר, גרשם שלום, עמ' 8, 17 (המטעים את האספקט המאגי בלבד); הלפרין, מרכבה ב, עמ' 372-373.

101. כהן, ש"ק ב, עמ' 72; שפר, סינופסיס, סימן 704. מן הסתם אמורים הדברים בר' ישמעאל (וראה כהן, שם, עמ' 20).

102. השווה כמה מלשונות ההבטחה לקידושין עא, ע"א, בעניין שם בן מ"ב. לשון דומה נמצא בנוסחת הגמול הקלסית של ספר שיעור קומה, וכהנה לרוכ בטקסטים מיסטיים ומאגיים שעניינם בשמות.

ועקרב, ומכל מיני מזיקין... מי שהוא שונה רז הגדול הזה שונה המשנה בכל יום אחרי תפילתו יאמר אותו בטהרה בבית או בבית הכנסת משיב עני עליו מטטרון עבדו ששמך כשם רבך שתיזקק לי לעשות חפצי ויהיו פני מצהיבות ותהא קומתי נאה לי... (והוא ממשיך ומונה כמובא לעיל)¹⁰³.

ומכיוון שיש לנו, כפי שנראה, עניין מיוחד בפרקטיקת 'שר תורה', נביא לדוגמה את ההוראה המקבילה לעניינה של פרקטיקה זו: 'ויקבע מדרש שר תורה זה שלשה פעמים בכל יום אחר תפילה שיתפלל אותו מראשו ועד סופו ואחר כך ישב וישנה אותו...'¹⁰⁴. ככל שהדבר תמוה מן הבחינה הפנומנולוגית (אך לא בלתי-מקובל בעולם ההלניסטי)¹⁰⁵, במיסטיקת ההיכלות היעד המיסטי-החוויתי והיעד הפרקטי-המאגי ירדו כרוכים לעולם¹⁰⁶. אכן, אין לפקפק בערגתו חסרת הפניות של המיסטיקן להיסחף אל המציאות השמיימית, להשתתף בריטואל השמיימי בקהל מלאכים¹⁰⁷ ולחזות מלך ביופיו, אבל גם אין להטיל ספק בדבר שהסיטואציה המיסטית המכתירה את תהליך ההתעלות, נושאת עמה מיניה וביה את הגמול הארצי, ומעניקה למיסטיקן את היכולת לפעול לרווחתו הגשמית המידית עם רדתו מן הבמה השמיימית.

רבות ממסורות המרכבה שבידינו מעידות בעליל שלהתנסות המיסטית האקסטטית יש ממד אפליקטיבי-מעשי, הנגזר ישירות מן הסיטואציה של ההתגלות. אפשר להכביר דוגמאות לעניין הזה, אבל אנו נסתפק במפורסמות שבהן. מלבד הטקסט הנזכר מספר היכלות זוטרת, כדאי לציין את פתיחתו הידועה של ספר היכלות רבתי, המתארת בפירוט רב את היכולת העל-טבעית המוענקת למי 'שהוא עומד נגד יהוה אלהי ישראל לראות כל מה שעושים לפני כסא כבודו ולידע כל מה שעתיד להיות בעולם... למי משפילין למי מגביהין... שהוא צופה כל מעשי בני אדם... כל המגביה ידו עליו מלבישין אותו צרעת...'¹⁰⁸ וגו'. וברוח זו יש להבין בוודאי את המאמר המפורסם מסיפור הכניסה לפרדס: 'הניחו לזקן זה שראוי להשתמש בכבודי'¹⁰⁹, השקול כנגד גרסתו האחרת: 'שהוא ראוי

103. כהן, לעיל, הערה 101, עמ' 74-75; שפר, לעיל, הערה 101, סימן 705 וסימן 706; והשווה נוסח סדר רבא דבראשית, כהן, שם, עמ' 53; שפר, שם, סימן 377. וראה עוד להלן בסוגיית 'שר תורה'. ה'רד' מסוג שיעור קומה הופך כנראה לתפילה מאגית בפירוש ספר הקומה לר' משה בר' אליעזר הדרשן; וראה לדוגמה הטקסט שפרסם שלום, ראשית הקבלה, עמ' 224 (הגבולות בין פירושו של ר' משה למקורותיו אינם תחומים כל צורכם, ויש מקום לשאול שמא מובאת תפיסה כזו כבר בספר רבא הקדום), ואני מקווה לדון בסוגיה זו במקום אחר. תפיסה תאורגית של שיעור קומה נמצא במאמר 'קו המידה' הזוהרי (וראה ליבס, מילון, הערך 'בוצינא דקרדינותא', עמ' 146-147).

104. שפר, סינופטיס, סימן 300 (והשווה שם, 319); בעקבות פרודורה זו יצא לכל מדות תורה שמבקש אם למקרא אם למשנה אם לצפיית מרכבה' (שם, 303; וראה להלן, סמוך להערה 142). וראה גם גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 172.

105. ראה סגל, מאגיה, בייחוד עמ' 349-351.

106. השוה אידל, תורה, עמ' 37, הערה 39.

107. ראה שפר, גרשם שלום, עמ' 10-11.

108. שפר, סינופטיס, סימן 81-82.

109. חגיגה טו, ע"ב.

להסתכל בכבודי¹¹⁰. ה'זקן' הוא ר' עקיבא, אשר 'האל הגדול... שהוא נעלם מעיני כל בריות... ונגלה לו... במעשה מרכבה לעשות חפצו'¹¹¹. יתרונוותיו הארציים של המשתמש בכבוד נפרטים אפילו לזוטות: 'המשתמש בזיו אותה השכינה אין זבובין ויתושין שורין בו ואינו חולה ואינו מצטער ואין כל מזיקין יכולין להזיק אותו' וגו' (על אדם הראשון ובני דורו היושבין על פתח גן עדן להסתכל בדמות תוארו של זיו השכינה)¹¹².

לא ייפלא אפוא שהנשגב והרוחני ביותר ביעדיו הפרקטיים-המאגיים של המיסטיקן בחיי העולם הזה הוא ההבנה, הידיעה והזכירה המושלמות של התורה כפשוטה ההלכית, לאמור – הפרקטיקה המכונה 'שר תורה'. ואין להניח בשום פנים את זמנה המאוחר של פרקטיקה זו¹¹³ או את ניתוקה מן הזרם החי של מיסטיקת העלייה. פרקטיקת 'שר תורה', בכחינת תכליתה העליונה וגילוייה המושלם של המאגיה, היא מרכיב אינטגרלי של מיסטיקת העלייה כפולת הפנים. ה'רז' המכוון לשימוש ארצי של תלמוד תורה נמסר למיסטיקן במהלך העלייה למרכבה, לדוגמה: 'על דבר זה ירד ר' עקיב' לדרוש במרכבה... א"ר עקיבא... ראיתי אתו ל"י אלהי ישראל... אמר לי עקיב' בני רד והעד את המדה לבריות. וירד ר' עקיב' ולמד את המדה הזו לבריות'¹¹⁴. (או במסורת אחרת, מקורו של ה'רז' מסוג 'שר תורה' מפי האל המתגלה על הארץ בבית המקדש האידיאלי¹¹⁵).

זיקתו של ה'רז'-'מדרש' מסוג 'שר תורה' ל'רז'-'משנה' מסוג שיעור קומה בולטת לא אחת לעין, ויש מקום להניח שהריטואל המאגי המכוון להשגת ידיעה מושלמת של התורה

110. אליאור, היכל"ז, עמ' 23; וראה שם, הערת המהדירה בעמ' 63; גרינולד, קטעים חדשים, עמ' 366; שלום, גנוסטיציזם, עמ' 54; אידל, תורה, עמ' 37; הערה 39; ליבס, אלישע, עמ' 7, 98 ואילך. והשווה היכל"ז, שם, עמ' 22 ('שהיה מסתכל בצפיית המרכבה'), לגרסת קטע הגניזה שם, עמ' 38 ('בשעה שנשתמש במעשה מרכבה'; שפר, גניזה, עמ' 88).

111. ראה לעיל, הערה 100.

112. ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 7 (טקסט זה נידון להלן, בסוף המאמר).

113. זו גם דעתו של דן, שלושה טיפוסים, עמ' 25, 29–30. וראה עוד הלפרין, מרכבה ב, עמ' 436 (הערתו הביקורתית כלפי דן, בטעות יסודה). ג' שלום, הטוען לאיחורה של פרקטיקת 'שר תורה' (שלום, גנוסטיציזם, עמ' 12–13), מציג גם את האפשרות האחרת (שם). הוא הדין בגרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 143, 169. נראה לי שיש מקום לברר את זיקתה של פרקטיקת 'שר תורה' לתופעת המגידות. בספר החשק, הוא הפירוש האשכנזי על ע' שמות מטטרון, מובא לראשונה, ככל הידוע לי, המונח 'מגיד' בתורת כינוי לכוח שמיימי המגלה את סודות התורה, והוא כנראה מטטרון (ג, ע"ב: 'כל הידוע ע' שמות של מטטרון יוכל לפעול כל מה שירצה... יגלה לך אז כל סודות התורה ותוכל להביא מגיד לפי רצונך'), המכונה כאן 'שר תורה' (שם, ה, ע"ב, ט, ע"א; והשווה ספר היכלות, שפר, סינופסיס, סימן 76–77). וראה להלן: מטטרון-שר תורה. על ספר החשק ושיטתו, ראה דן, תורת הסוד, עמ' 220–224; דן, שבעים שמות; פרכר, מרכבה, עמ' 423; ליבס, מלאכי קול שופר, עמ' 172 ואילך.

114. שפר, סינופסיס, סימנים 685–686. משה משמש, כידוע, המיסטיקן הפרוטוטיפי לעניין העלייה וקבלת ה'רז' (הקשור גם ב'שר תורה'); וראה אליאור, היכל"ז, עמ' 22 (עליית משה ור' עקיבא. ועיין במבוא, עמ' 5); אידל, תורה, עמ' 23 ואילך; דן, שלושה טיפוסים, עמ' 29–39; הלפרין, מרכבה ב, עמ' 427–429. וראה להלן הערה 116.

115. בחיבור 'שר תורה' הנספח לספר היכלות רבתי. על חיבור זה עיין אורבך, המסורות, עמ' כג ואילך; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 169–172; דן, שלושה טיפוסים, עמ' 24 ואילך; דן, מיסטיקה, עמ' 103–122; הלפרין, מרכבה ב, עמ' 376 ואילך. וראה עוד להלן, הערה 158.

קשור בהתגלות האונומטולוגית נוסח שיעור קומה ושימושיה הארציים. קביעתי מעוגנת בנתונים האלה:

א. מ' אידל דן במחקרו על תפיסת התורה בספרות ההיכלות ובקבלה בקבוצה של מסורות קדומות שעניינן בקבלת משה את ה'רז', או בקריאה הנסתרת של התורה על דרך השמות, שנודעת לה השתמעות מאגית, והוא מוכיח הוכחה משכנעת שאפשר לזהות 'רז' זה עם ההתגלות מסוג שיעור קומה¹¹⁶. והנה רבות מן המסורות שאידל נזקק להן עוסקות בפרקטיקת 'שר תורה'¹¹⁷ (נוסח שיעור קומה של סלמון בן ירוחם, ההקדמה לספר שימושי תורה, נוסח 'שר תורה' הנספח לספר היכלות רבתי, ספר היכלות, אותיות דר' עקיבא¹¹⁸, ספר מרכבה-רבא).

ב. מתוך חיבורו הפולמוסי של הקראי סלמון בן ירוחם, ספר מלחמות השם, עולה בכיורו שנוסח שיעור קומה שהיה לפניו ('באחרית אלו השיעורים') היה קשור במסורת 'שר תורה' הקרובה במיוחד לחיבור הידוע הנספח לספר היכלות רבתי. למעשה, 'רז' שיעור קומה של נוסח זה הוא 'רז' 'שר תורה'¹¹⁹.

ג. יש דמיון רב בין ההיגדים המתייחסים במובהק לטכניקת 'שר תורה' לבין ההיגדים שבספר שיעור קומה, ובייחוד ההיגדים הקשורים בהוראות הביצוע (וכבר הבחין בכך א' גרינולד¹²⁰).

ד. המשתמש בפרקסיס המאגי של 'שר תורה' חותם כל אחד מאיברי גופו בשמות מיסטיים מסוג שמות שיעור קומה, בחינת חזרה על המודל איבר-שם של תורת שיעור קומה¹²¹.

116. ראה אידל, תורה, עמ' 23 ואילך. לפירושו של מ' כהן, מדובר בנוסח ספר הקומה (כהן, ש"ק ב, עמ' 161) על התגלות השמות מסוג שיעור קומה למשה (כהן, ש"ק א, עמ' 100, 236). אבל הדברים אינם חד-משמעיים ואפשר לראות גם בנוסח הקצר נוסח העוסק בשמות מטטרון שניתנו לשימושו של משה (מטטרון בחינת שר תורה? וראה להלן, קבלת ה'רז' על-ידי משה ומטטרון שר תורה). מדרש לא ידוע על עליית משה פורסם אצל שפר, גניזה, עמ' 175–179 (עליית משה מוצגת כאן כחלק מן ה'דרישה במרכבה' – שורות 10–12), ולפיו נתנו המלאכים למשה את הנוסחאות להשבעתם. התייחסותם של המלאכים לאיברי הגוף השונים ('שר שלראש', 'שר שלאוזן' וכיו"ב), קשורה ככל הנראה לדבר רפואה ('כך היא שבועתי וכך היא רפואתי'). וראה הערת המהדיר. אבל ראוי לברר את הזיקה לתפיסת שיעור קומה כמערכת אנתרופומורפית שאיבריה מלאכים; וראה אידל, מלאכים. על מוטיבים בתיאור הקוסמוגוני העוקב (סודות הבריאה שנתגלו למשה), ראה פרכר, מרכבה, עמ' 307, 465–466.

117. על עליית משה ומסורת 'שר תורה' ראה גם לעיל, הערה 114.

118. נוסח א, ורטהימר, בתימ"ד, ב, עמ' שנד-שנה; חומר המרכבה בחיבור זה עומד בזיקה ברורה לספר היכלות, וכך לענייננו, השווה שפר, סינופסיס, סימן 77 (מטטרון-שר תורה).

119. ספר מלחמות השם, שער יז. אידל, תורה, עמ' 31, עמד על הקרבה לחיבור 'שר תורה' הנספח לספר היכלות רבתי, אבל לא נדרש לסוגיית 'שר תורה'. הלפרין (מרכבה ב, עמ' 428, 518 ואילך) רואה בטקסט זה וריאנט של חיבור 'שר תורה', ומתעלם מתורת שיעור קומה (אבל ראה עמ' 510, הערה 2).

120. גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 215. וראה לעיל סמוך להערה 104. 'פרק ר' נחוני'ה, שפר, סינופסיס, סימן 311 וסימן 312 (והשווה שיעור קומה, שם, סימן 705); וראה להלן מרכבה רבא.

121. ראה מעשה מרכבה, שפר, סינופסיס, סימן 562, 566; מרכבה רבא, שם, סימן 707 ('רז זה יוצא מבית גנויך ועל לבי יחקק ואיברי יתחתמו בו'), 708, 709 (וראה עוד להלן). וראה גם אידל, מלאכים, עמ' 5, הערה 14.

ה. ספר מרכבה-רבא¹²², שבמרכזו עומדת פרקטיקת 'שר תורה', כולל את אחד מנוסחיו של ספר שיעור קומה¹²³, הוא הנוסח בעל האופי המאגי שנדרשנו אליו לעיל, והדבר משתלב יפה מן הבחינה העניינית בחיבור הכולל. (ג' שלום העלה בשעתו השערה שבספר מרכבה-רבא יש לראות את הקונטקסט הספרותי המקורי של ספר שיעור קומה¹²⁴.) נתעכב על ספר מרכבה-רבא. חיבור זה פותח בהצהרה מסוג שיעור קומה 'א"ר ישמעאל: אני ראיתי מלכו של עולם יושב על כסא רם ונשא'¹²⁵, וממשיך בהצגתם של עניינים שונים הקשורים ב'רו' מטיפוס 'שר תורה'¹²⁶. לאחר שר' ישמעאל מספר על 'רז' שכוה, שהביא ר' עקיבא מעלייתו למרכבה ('מטטרון עבדי אני מזקיק לו לפעמיו ולתלמוד תורה הרבה'¹²⁷), באה עדותו של ר' ישמעאל על ההתגלות מסוג שיעור קומה, שבה מזוהה מטטרון עם שר תורה¹²⁸: 'א"ר ישמעאל: אני ראיתי מלכו של עולם יושב על כסא רם ונשא... אמרתי לו לשר תורה למדיני שיעורו של יוצרינו. ואמר לי שיעורו של יוצרינו ואמר לי שיעורו של יוצרינו ואמר לי שיעור קומה¹²⁹. בהמשך נמצא מוטיבים שונים הקשורים בשיעור קומה וב'שר תורה'¹³⁰, ואחריהם בא הטקסט הדסקריפטיבי של שיעור קומה¹³¹, שבסיומו מובא נוסח מיוחד (שדנו בו לעיל) של הוראות הביצוע והתגמולים המאגיים, ובכללם תגמול מסוג 'שר תורה' (שהושמט לעיל):

מי ששונה הרז הגדול הזה פניו מצהיבות, קומתו נאה לו [וממשיך ומפרט כמובא לעיל]... ותורתו משתמרת בו ואינו שוכח דברי תורה כל ימיו, טוב לו בעולם

122. שפר, סינופסיס, סימן 655–708. על חיבור זה ראה שפר, מרכבה רבא; גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 174–180.
123. נוסח זה פורסם אצל כהן, ש"ק ב, עמ' 54–76; שפר, סינופסיס, סימנים 688–708 (או עד סימן 711). על הנוסח ראה כהן, שם, עמ' 17–21.
124. שלום, גנוסטיציזם, עמ' 6.
125. שפר, סינופסיס, סימן 655 (והשווה מעשה מרכבה, שפר, שם, סימן 582, כולל דמותו של סנדלפון). רזו של סנדלפון' כפרקטיקה להשגת הארה (סימן 656: 'והיה אור בלבבי'): ראה גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 177; הרז וההארה (שם, 678, 680) בהקשר של צפייה במרכבה ובשיעור קומה, ראה אידל, תורה, עמ' 34; על 'רזו של סנדלפון' וזיקתו לשמות שיעור קומה, ראה אידל, שם, עמ' 27, הערה 16. וראוי לתת את הדעת למאמר (שפר, שם, סימן 655): 'אשרי אדם המשתמש ברז זה... ויודע סתרי בראשית ומאריך חיים לחיי עולם' (וראה לעיל, הערה 2). רז זה קשור מניה וביה בפרקטיקת 'שר תורה' (שם, סימן 657, והשווה גם סימן 678, הנידון אצל אידל), וראה גרינולד, שם.
126. וחומר מאגי נוסף (גרינולד, שם, עמ' 177). וראוי לתת את הדעת לנוסחה הזאת: 'אשרי אדם שיגמור רז זה משחרית לשחרית קונה העולם הזה והעולם הבא ועולמי עולמים' (שפר, שם, סימן 675); והשווה מעשה מרכבה, שם, סימן 584: 'אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא ואשריך וטוב לך לעולם ולעולמי עולמים ולכל בני אדם המחזיקין בו ואומרו משחרית לשחרית בתפילה כמוך' (ההקשר: ספק 'שר תורה' ספק צפייה במרכבה ובשכינה). וראה לעיל, הערה 120.
127. שפר, שם, סימן 685, 686.
128. לזיהויו של 'שר תורה' עם מטטרון, מגלה סודות שיעור קומה, ראה גם נוסח סדר רבא ובראשית, כהן, ש"ק ב, עמ' 43. וראה גם שפר, שם, סימן 389, ולעיל הערות 113, 116.
129. כהן, שם, עמ' 54; שפר, שם, סימן 688.
130. שפר, שם, סימן 694 ('כי את' גלית' למשה'), והשווה שם, סימן 688.
131. שם, סימן 695 ואילך.

הזה ונוח לו לעולם הבא... מי שהוא שונה רז הגדול הזה שונה המשנה בכל יום אחרי תפילתו... משביע אני עליך מטטרון... שתיזקק לי לעשות חפצי ויהיו פני מצהיכות [וממשיך ומפרט כמובא לעיל]... ותהא תורת שמונה בגופי ואל ישכח דבר מפי ומלבי...¹³²

לחתימת האיברים¹³³ ולמסורת ה'רז' – 'שר תורה' מתייחסת התפילה הבאה אחריהם (השייכת כנראה לברכות שבהוראה: 'מי שהוא שונה רז זה הגדול יתפלל אחריו שמוני' ברכות¹³⁴): 'אדון הרזים... אדיר על כל החותמות... אדיר בחדרי תורה מגנוי ברכה רז זה יוצא מבית גנויך ועל לבי יחקק ואברי יתחתמו בו... כל מלאכי מרום היורדין לנגדי יתחתמו ולא יעשו בי רע... ויגדלו חכמתי... וכינה תאיר כלבבי'¹³⁵.

מעיון מדוקדק בספר מרכבה רבא עולה כמדומה, שבחיבור זה אכן נשתמר אחד מגולגוליה של תורת שיעור קומה החזיונית-המאגית, בחינת מערכת שמות הניתנת לאפליקציה מאגית בפרקטיקת 'שר תורה'.

על יסוד מחקרו הנזכר של מ' אידל ועל סמך ואבחנות אחרות שהועלו בחקר ספרות ההיכלות ועל-פי הנתונים שהובאו לעיל, נראה לי שאפשר להשלים את התזה של אידל ולהניח שהספרות המיסטית הקדומה מכירה בהגדרה עקרונית ופורמלית של ה'רז', בחינת מערכת של שמות מיסטיים-מאגיים (כשפרטי השמות ניידים ומשתנים, מטבע הדברים) – שמות המהווים את הסטרוקטורה האנתרופומורפית של האל, המתגלה בשיאה המיסטי של ההתעלות. אלה השמות המהווים את שכבתה האזוטריית של התורה והנחשפים במהלך הדרישה בתורה, כדוגמת התאופניה המיסטית במהלך הירידה למרכבה¹³⁶. ואלה השמות

132. שם, 705–706 (כל ההדגשות שלי). וראה לעיל סמוך להערה 103. והשווה נוסח סדר רבא דבראשית, כהן, ש"ק ב, עמ' 53 ('מי שהוא שונה רז זה פניו מצהיכות... ותורתו משתמרת בידו אינו משכח ד"ת כל ימיו' וגו'). נוסח זה, שאף בו, כמצויין, מוזהה מטטרון עם 'שר תורה', נמצא בהוראות הביצוע: 'יצריך בקדושה ובטהרה להיות קוראו בשניות ובחמישיות בצום ובתענית' (שם, עמ' 52; והשווה 'שר תורה', מרכבה רבא, שפר, שם, סימן 683–684. במסורת 'שר תורה' של 'פרק ר' נחוניה' נמצא תגמולים מאגיים דומים לכל תלמיד חכם שהוא שונה את הרז הגדול הזה' (שפר, שם, סימן 311). בנוסח מיוחד של ספר שיעור קומה, המובא בכ"י ביהמ"ל בתוך ספר היכלות זוטרת' (פורסם בנספח אצל כהן, שם, עמ' 105–211; שפר, שם, סימנים 367–399; וראה גם לעיל סמוך להערה 78), יש מעבר דומה מהבטחות ('כל היודע רז זה מובטח לו... וניצולי וגו') לבקשה בגוף ראשון ('ופלט לי אני פלוני בר פלוני דבר רע וקשה ואנצל ואזכה לחיי עולם הבא' וגו'). ויצוין שנוסח דומה היה לעיני ר' משה בר' אליעזר הדרשן בפירושו לספר הקומה שפרסם ג' שלום (וראה לעיל, הערה 102).

133. ראה לעיל, הערה 121.

134. שפר, סינופסיס, סימן 706.

135. שם, סימן 707–708. סימן 708 מסתיים בציון: 'סליק מרכבה רבא'. בסימנים 710–711 כלולות הבטחות מסוג שיעור קומה, וסימן 709 נדרש כבידור להוראות בסימן 706 (וראה לעיל): 'יש אומרי' מי שהוא שונה רז הגדול הזה יתפלל אותו אחרי שמונה האמורות למעלה קודם יחחום עצמו ויבקש רחמים שלא ינוק ואחר ישנה'. סימן 712, הכולל הסתייגות מן השימוש בשמות (כל אילו השמות האמורי' בספר הזה... וכל היודעו ואינו משתמש בהן'...), חוזר בנוסח סדר רבא דבראשית, לצד הבטחות (לעיל, הערה 132); וראה להלן, הערה 148.

136. וראה אידל, תורה, עמ' 23–49.

המאגיים שמצטייד בהם המיסטיקן ברדתו מן המחוזות השמימיים אל המציאות הארצית, ומזכה בהם את תלמידיו לצורך השימוש המאגי והשגת תכליות ארציות – ותלמוד תורה עולה על כולן – וכן לצורך שימושם של הבאים בסוד, בירידתם שלהם למרכבה¹³⁷. הדברים אמורים במערכת פתוחה של שמות, שכן תהליך הגנרציה של השמות הוא אין-סופי מעיקרו: כל התנסות מיסטית חדשה חושפת שכבת שמות חדשה משמותיה של האלוהות, ואוצר הידע האונומטולוגי, המיסטי-הפרקטי, של חוג המיסטיקנים מועשר תדיר¹³⁸.

יש מקום לשער שבמילון המיוחד של יורדי המרכבה מכונה מערכת השמות המיסטית-המאגית לא רק בכינוי הידוע 'רז', אלא לפרקים גם בכינויים 'משנה', ו'מדרש'¹³⁹; והפעלים 'שנה' ו'דרש', מתייחסים בהתאם לריטואל המאגי הכרוך במניפולציה של השמות (אם לעלייה ואם לצרכים ארציים, והתועלת מסוג 'שר תורה', כאמור היא התכלית העליונה). ואם כך, הרי שנעשה כאן שימוש מכוון בטרמינולוגיה הלקוחה מתחום לימוד התורה שבעל-פה אגב שינוי משמעותה. ברוח זו אפשר להבין, לדוגמה, היגדים כגון 'הוי שונה את המשנה הזאת... כרי שתזכה ליופיות המרכבה [נ"א: בצפיית המרכבה]¹⁴⁰; ו'גילה להם שרה של תורה [נ"א: רז של תורה] איך יעשוהו איך ידרשוהו איך ישתמשו בו' (ה'דרישה' שקולה כנראה ל'שימוש')¹⁴¹; ו'יקבע מדרש שר תורה שיתפלל אותו... וישנה אותו... וישביע בעבדים ובמלכם'¹⁴². (על האחידות, לפחות מן הבחינה הפרוצדורלית, של ה'רז' לתכלית 'שר תורה' מזה וצפייה במרכבה מזה, מעיד ההמשך: 'יצא לכל מידות תורה שמבקש; אם למקרא אם למשנה אם לצפיית מרכבה'¹⁴³). וכזאת היתה אולי הוראתם המקורית של ההיגדים המקבילים הקשורים קשר ישיר בתורת שיעור קומה: 'המשנה הזו

137. וראה לעיל, הערה 6.

138. השווה לתפיסת הסימבוליקה התאוסופית וההרמנויטיקה בקבלה האינכותיכית מיסודו של חוג ספר הזוהר, כמוצג אצל אידל, רמב"ן, עמ' 71–73; אידל, אינסופיות התורה, בייחוד עמ' 144, 151.

139. שפר, גרשם שלום, עמ' 17, מייחס למונחים אלה את הוראתם הטקסטואלית המתבקשת לכאורה. וראה עוד להלן, הערה 148.

140. אליאור, היכל"ז, עמ' 22; שפר, סינופסיס, סימן 335.

141. שפר, שם, סימן 297 (כ"י וטיקן). יש לשאול האם השימוש במונחים מתחום תלמוד תורה משקף את האופן שבו הובנה בחוג יורדי המרכבה ה'דרישה במרכבה' ממסורת חז"ל ואת בקשת הרציפות עם האזוטריקה הקדומה מסוג 'מעשה מרכבה' (ושמא כבר במסורת המוקדמת כרוך ב'דרישה' ממד אקספריינטלי מן הטיפוס המאוחר); ועיין אידל, תורה, עמ' 33; ליבס, אלישע, עמ' 115 ואילך. ויצוין שבסיפור על עליית ר' נחוניא, מוקף המיסטיקן ב'כוכיות של אש ולפידי אור' (היכל"ר, שפר, שם, סימן 203). המונח 'דרש' משתמע לשני פנים בדברים האלה: 'על דבר זה ירד ר' עקיבא לדרוש במרכבה' (שפר, שם, סימן 685); וראה גם שם, סימן 675: 'אשרי אדם שיגמור רז זה משחרית לשחרית'. כן מצינו את המונח 'מידה' לצינונו של ה'רז' ('שר תורה', שפר, שם, סימן 681: 'מדה זו היאך משתמש בה'; שם, סימן 686: 'ירד ר' עקיבא ולמד את המדה הזו לבריות').

142. ראה לעיל, הערה 104. אף המונח 'תפילה' במילון של ספרות ההיכלות, איננו תמיד חד-משמעי: וראה לדוגמה, שפר, שם, סימנים 306, 563 ('מי שרוצה להשתמש ברו גדול זה יתפלל אותו בכל כחו'), 564, 709. (התפיסה שתופס מ' כהן את טקסט שיעור קומה בתורת טקסט ליטורגי איננה פותרת את הבעיה. וראה גם תפיסתו של שפר, להלן, הערה 147).

143. שפר, שם, סימן 303. ועיין גם גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 172, 179, 187; אידל, תורה, עמ' 32 ואילך.

שנה אותה בכל יום אחר תפילה¹⁴⁴; 'מי ששונה הרז הגדול הזה פניו מצהיבות' וגו'¹⁴⁵; 'מי שהוא שונה רז הגדול הזה שונה המשנה בכל יום לאחר תפלתו יאמר אותו בטהרה... משביע אני עליך מטטרוך' וגו'¹⁴⁶.

דבריו הבאים של טקסט שיעור קומה משקפים כמדומה הבנה מאוחרת של ה'משנה' ושל פרקטיקת ה'שנייה': 'כל מי שהוא יודע שיעור הזה של יוצרנו ושבחו של הקב"ה מובטח לו בעולם הזה ובעולם הבא... ובלבד שהוא שונה אותו במשנה בכל יום ויום'¹⁴⁷. כאן כבר הוסט מרכז הכובד מן השמות אל ה'שיעור', ועל המיסטיקן חלה חובת הידיעה של השיעור והחזרה הריטואלית על 'משנת שיעור קומה'¹⁴⁸.

ההיפותזה המוצעת בדבר האוניפורמיות של ה'רז' יש בה אולי להסיר כמה קשיים העומדים לפני חוקרה של ספרות ההיכלות. בין השאר, אפשר לנסות ולהסביר באמצעותה את עקרונות הארגון הטקסטואלי של כמה מחיבורי ההיכלות (לדוגמה, ספר מרכבה רבא, וכן החיבור המכונה 'מעשה מרכבה'), שכן ההיגיון הפנימי במעברים הבלתי-פוסקים מטיפוס אחד של 'רז' למשנהו, נערץ בפניו השונות של אותו מטבע אלוסיבי.

נדמה לי שלא נרחיק לכת אם נטען שיש בפן המאגית-התועלתני של מיסטיקת המרכבה כדי לחשוף את מחויבותו העמוקה לחיי העולם הזה של טיפוס מיסטיקה זה, שהוא תאוצנטרי ככל מיסטיקה לחיי העולם הזה. ברשימות המפורטות והמגוונות של הזכויות המאגיות המוענקות למיסטיקן, ובראשן היתרונות הארציים המופלגים שיש לידיעת התורה

144. היכל"ז, שפר, שם, סימן 419 (נוכר לעיל). בהמשך, סימן 424, מתואר טקס הכרוך בשימוש בשמות, בבחינת 'כל מי שמבקש לשנות משנה זו ולפרש השם בפירושו'.

145. כהן, ש"ק ב, עמ' 73, נוסח מרכבה רבא (נוכר לעיל). וראה גם שפר, שם, סימן 311 (בהקשר 'שר תורה'?).

146. כהן, שם, עמ' 73-74 (מובא כאן לפי נוסח כ"י אוקספורד, שפר, שם, סימן 706; נוכר לעיל).

147. כהן, שם, עמ' 150-152, נוסח ספר הקומה.

148. והשווה שם, עמ' 129: 'וכל היודע רז זה מובטח לחיי עוה"ב הקב"ה יצילנו מכל דבר רע ומכל מיני כשפים ומעין הרע ומיצר הרע' וגו'. פולמוס נגד השימוש בשמות נמצא בנוסח סדר רבא דבראשית: 'וכל אילו השמות האמורות בספר הזה [הגדול] אין להם תמורה והיודעו ואינו משתמש בהן נשבע אני [דברי הגבורה] בכל שמות שיש לי (כו) שלא אשחיתנו לחיי עולם עד שישתלם שכר טוב על הספר הגדול [הזה] ששכרו אין לו שיעור וטובתו אין הפסק ועתיד להנחיל ג"ע' (כהן, שם, עמ' 52-53, לאחר ההבטחה ל'כל היודע', וקודם להבטחה הקרובה לנוסח מרכבה רבא ל'מי שהוא שונה רז זה'. ומתוקן לפי שפר, שם, סימן 712, בתוך טקסט הבא לאחר סיומו של נוסח מרכבה רבא. וראה לעיל, הערה 135. ונראה שנוסח סדר רבא דבראשית מבקש לתת את נוסח מרכבה רבא. ברור כמובן שהשימוש המאגי בשמות ה'ספר', הוא טקסט שיעור קומה, לצורך השגת תכליות מוגדרות, מוכר היטב לבעל הדברים. ואף כאן ידיעת השמות ממירה את השימוש בהם וגוררת את התועלת המבוקשת. לתפיסת הרעת בספר שיעור קומה, ראה דן, מושג הרעת. על ה'ספר' וטיבה הטקסטואלי של ספרות ההיכלות, ראה שפר, גרשם שלום, עמ' 17-18. שפר מחיל למעשה על כלל מיסטיקת העלייה את תפיסת ספר שיעור קומה של מ' כהן, בחינת טקסט ריטואלי-ליטורגי-תאורגי (וכבר ציינו שאידל וגרינולד הם שנדרשו לראשונה לממד המאגי והריטואלי-הליטורגי). בשימושים מסוימים וזה ה'ספר' ל'רז' בלבושו הטקסטואלי. כך אנו שומעים, לדוגמה, על ה'רז' מסוג 'שר תורה': 'תלמוד הוא בידינו תקנת הראשונים ומסורת עתיקים שכתבו והניחו לדורות להשתמש בו צנועים ומי שראוי נענה בהם' (שפר, סינופסיס, סימן 303. אך ראה המונח 'תלמוד' כאן, לפירושו של אורבך, המסורות, עמ' כו והערה 126; ושם אף מונח זה שקול למונחים הנידונים: 'משנה' ו'מדרש').

באמצעים מאגיים, מהדהדת אמירת הן למציאות הארצית ולערכיה. בשיאה של החריגה מעולם החומר אל מחוות הרוח, במהלך הפגישה האקסטטית של הנפש עם האלוהות, כבר טמונה הפנייה אל מחוות הגשמיות. היסוד המאגי-התועלתני הנערץ בלכה של מיסטיקת המרכבה, יש בו, מן הסתם, כדי לחדד ולהבליט את מה שממילא היה מצוי באותו אגף קדום של המיסטיקה היהודית, שגם בגילוייה הספיריטואליסטיים הקיצוניים לעתיד-לבוא לא ביקשה להינתק מכול-וכל מעבותות ההווה הארצית.

הרבה דובר על היחס שבין מיסטיקת המרכבה לעולמה של המחשבה הגנוסטית. ונראה שיש בפן המאגי של המיסטיקה היהודית, המופנה אל חיי העולם הזה, כדי להוסיף על התהום הפעורה שבין מערכת המחשבה המיסטית-המאגית מטיפוס המרכבה (שבמרכזה עומד המיסטיקן הנישא אל מעבר למציאות הארצית כדי לשוב אליה מחוזק וליהנות מטובה), לבין האידיאולוגיה הגנוסטית, הדואליסטית והאנטי-קוסמית, המספרת את סיפורה של הפנוימה האבודה, השבויה בכבלי החומר, והמבקשת להימלט מן ההווה הארצית הדמונית, ולהיטמע במקורה האלוהי, במחוזות האורה העל-קוסמיים¹⁴⁹. ספרות ההיכלות איננה מכירה בהימלטותה של הנפש מן העולם הזה, באימורטליזציה או בדהאיפיקציה של המיסטיקן, שהן דפוסי גאולה מקובלים בדתיות הסינקרטיסטית, בעלת האורינטציה החוץ-קוסמית, של שלהי העת העתיקה¹⁵⁰. לפיכך לא בחנוך¹⁵¹, שעבר

149. א' גרינולד הטעים בדין הבחנה זו, ודומתני שהאספקט המאגי, כניסוחו המיוחד בספרות ההיכלות, תורם לחידודה של ההבחנה. וראה גרינולד, מרכבה וגנוסטיציזם, עמ' 201–205. ועייין גם אלכסנדר, השוואה, עמ' 16.

150. השווה, לדוגמה, לריטואל המתואר בפאפירי המאגיים, בחיבור המכונה Mithrasliturgie (בין, פאפירי, עמ' 48–54; טקסט חשוב זה, המגלה קרבה מפתיעה לעולמה של ספרות ההיכלות (כפי שהראה סמית, היכל"ר, עמ' 158–160), נבדל הבדל חד מן המיסטיקה היהודית ביעד שמבקש המגיין (אימורטליזציה).

151. למעשה, דמותו של מטטרון בעל העבר האנושי מובאת רק בספר היכלות המאוחר, שבהשראת הספרות האפוקליפטית (וכן באותיות דר' עקיבא, המשתמש במסורת מסוג היכלות), ואילו בשאר חיבורי ההיכלות אין זכר לעבר זה (ועמד על כך גם דן, מיסטיקה, עמ' 90–92). ייתכן שהזרם המרכזי של מיסטיקת ההיכלות מתעלם בכוונת מכוון מדמותו של חנוך-מטטרון, בשל ההתנגדות לתפיסתו של חנוך כמיסטיקן האידיאלי, לאפואוטה של יורד המרכבה או לראייתו כבן בית במחוזות השמימיים (על המיסטיקן בהקשר שכזה דווקא, ראה אליאור, התופעה הדתית, עמ' 32, 41; אידל, חנוך, עמ' 157. למאמרו של אידל כדאי להוסיף שבחיבור הקבלי על עליית משה – שמורגשת בו השראה מסוימת של חוג העיון – נמצא זיהוי מפורש בין חנוך למטטרון על דרך הגלגול: 'כיצד נתגלגלו הנשמות מן ימות אדם הראשון, אמר לו חנוך למשה אני אדם הראשון' – כ"י רומא-קאזאנאטנוי 186, 60, ע"ב). נראה לי שהשינוי שחל בהבנת הכינוי 'עד' המיוחס למטטרון, מלמד על כיוון זה. בספר היכלות נסוב הכינוי על חנוך העולה למרומים כעד על חטאי דור המבול (שפר, סינפסיס, סימן 5; אותיות דר' עקיבא, נוסח א, ורטהימר, בתימ"ד, ב, עמ' שגא). בספר שיעור קומה מכונה מטטרון 'שרא רבא דסהדותא' (באשר הוא מעיד על גודלו של האל). הדעת נותנת שיסודו של הכינוי בדמותו של חנוך-מטטרון, ונשתכח או נוטרל מכוחו של פולמוס. על חנוך-מטטרון כעד במסורת יהודית-נוצרית קדומה וגלגוליה, ראה ליבס, מלאכי קול שופר, עמ' 178–182. על וריאציה קבלית, ראה פורבר, רמד"ל, עמ' 78 והערה 25 ('עד על י"ג מידות'. והשווה הזיהוי הקבלי הידוע בין י"ג מידות לשיעור קומה).

מטמורפוזה לכדי ישות מלאכית סמי-אלוהית, יש לבקש את הפרוטוטיפ של יורד המרכבה, אלא במשה שעלה וירד, והתורה וה'רז' בידיו; ור' עקיבא שעלה בשלום וירד בשלום' וה'מידה' בידיו, הוא בן דמותו של משה בין גיבורי ספרות המרכבה¹⁵². ציור ה'סולם' של ספר היכלות רבתי מסמל יפה את חיפוש הגישור המיסטי-המאגי והרציפות הדו-כיוונית בין שני העולמות: 'לאדם שיש סולם בתוך ביתו והוא עולה ויורד בו, ואין כל ברייה שממחה בידו'¹⁵³.

הערכיות החיובית המוענקת לקיום הארצי מודגמת גם קיצוניות כסיטואציה הפרדיסיאלית¹⁵⁴ המתוארת בקטע מזור בספר היכלות, במהלך סיפורו האוטוביוגרפי של חנוך-מטטרון, המציג את השתלשלות המאורעות שהביאה לאפותאוסה שלו:

מיום שטרדו הקב"ה לאדם הראשון מגן עדן היתה שכנה שרויה על כרוב תחת עץ החיים ומלאכי השרת היו מקפצין ובאין ויורדין כתות כתות מן השמים... ואדם הראשון ודורו יושבין על פתח גן עדן להסתכל בדמות תוארו של זיו השכנה לפי שזיו השכנה היה מהלך מסוף העולם ועד על אחת ששים וחמשה אלפים בגלגל חמה שכל המשתמש בזיו אותה השכנה אין זכובין ויתושין שורין בו ואינו חולה ואינו מצטער ואין כל מזיקין יכולין להזיק אותו ולא עוד אלא אפי' מלאכי' אין שולטין בו כשהקב"ה יוצא ונכנס לעדן ומעדן לגן ומן גן לרקיע ומרקיע לג"ע והכל מסתכלין בזיו דמות שכנתו ואין ניוזקין¹⁵⁵.

נמצאנו למדים שבשחר ההיסטוריה זכתה האנושות בהתנסות מיסטית קולקטיבית ('להסתכל בדמות תוארו של זיו השכנה', 'מסתכלין בזיו דמותו של שכנה'¹⁵⁶), שהיא בת-דמות לשיאה של ההתעלות מטיפוס מיסטיקת ההיכלות (ראיית 'מלך ביופיו', ההתבוננות ב'שיעור קומה'). יתר-על-כן, כמו הירידה למרכבה, אף כאן ניתנת לצופים בשכנה היכולת המאגית ('שכל המשתמש בזיו אותה השכנה'), הנגזרת מן הצפייה המיסטית, והמיוערת לצרכים ארציים.

מאוויהם של יורדי המרכבה מושלכים אפוא אל העבר האידיאלי, והגשמת האידיאלים של יורדי המרכבה מתרחשת עלי אדמות, בלי המאמץ העצום והסכנות הנוראות הכרוכים בעלייה למרומים, וכל זאת באורח השווה לכל נפש, ולא באופן בלעדי לבני עלייה. שרייתה

152. וראה לעיל, הערה 114. ועיין אליאור, היכל"ז, עמ' 22, ובמבוא עמ' 5; שפר, סינופסיס, סימן 685-686; ליכס, אלישע, עמ' 98 ואילך (דבריו החשובים של ליכס ראויים לתשומת לב מיוחדת); אליאור, התופעה הדתית, עמ' 55, הערה 113; גרוצינגר, שמות, עמ' 60.

153. שפר, סינופסיס, סימן 237 (וכן 199, 201).

154. לפי הטקסט הנידון זוכים בני-האדם לטעום מטעמם של החיים בגן-עדן אף לאחר הגירוש, בהיותם סמוכים לפתחו של הגן. הקטסטרופה המהותית מתרחשת לאו דווקא בעת הגירוש, אלא לאחר חטא עבודה-זרה בדורו של אנוש (ראה להלן).

155. שפר, סינופסיס, סימן 7.

156. השווה לצירוף 'גופו של שכנה' בתוך טקסט מסוג שיעור קומה (מדרש אותיות דר' עקיבא, נוסח א, ורטהימר, בתימ"ד, ב, עמ' שע).

- פינס, יצירה
 S. Pines, 'Points of Similarity between the Exposition of the Doctrine of the Sefirot in the Sefer Yezira and a Text of the Pseudo-Clementine Homilies', *Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities*, VII (1989), pp. 63–142
- פירסון, מרטנס
 B.A. Pearson, 'The Tractate Marsanes (NHCX) and the Platonic Tradition', in V. Bianchi et al. (eds.), *Gnosis, Festschrift für Hans Jonas*, Göttingen 1978, pp. 373–384
- פרבר, פירה"מ
 פירוש מרכבת יחזקאל לר' יעקב בן יעקב הכהן מקאסטיליה, מהדורת א' פרבר, ירושלים תשל"ח (בהכפלה).
 פרבר, רמד"ל
- א' פרבר, 'למקורות תורתו הקבלית המוקדמת של ר' משה די-ליאון', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' 67–96 (=מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, ספר היובל לר' תשבי, בעריכת י" דן ור' הקר, ירושלים תשמ"ו).
- פרבר, מרכבה
 א' פרבר, 'חפיסת המרכבה בתורת הסוד במאה הי"ג: "סוד האגוז" ותולדותיו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- קיספל, יחזקאל
 G. Quispel, 'Ezekiel, 1:26 in Jewish Mysticism and Gnosis', *Vigiliae Christianae*, 34 (1980), pp. 1–13
- שיפמן, ר' נחזיה
 L.H. Shiffman, 'The Recall of Rabbi Nehunia ben Ha-Qanah, from Ecstasy in Heikhalot Rabbati', *AJS review*, 1 (1976), pp. 269–281
- שלום, זרמים
 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, London 1955
- שלום, ש"ק
 ג' שלום, 'שיעור קומה — הדמות המיסטית של האלהות', פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים 1976.
- שלום, גנוסטיציזם
 G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York 1965
- שלום, קבלה
 G. Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1984
- שפר, מרכבה-רבא
 P. Schäfer, 'Prolegomena zu einer Kritischen Edition und Analyse der Merkavah Raba', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 5 (1977), pp. 65–99; 6 (1978), pp. 114–145
- שפר, סינופטיס
 P. Schäfer, *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen, 1981
- שפר, גניזה
 P. Schäfer, *Gniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984
- שפר, הברית החדשה
 P. Schäfer, 'New Testament and Hekhalot Literature: The Journey into Heaven in Paul and in Merkavah Mysticism', *JJS*, XXXV (1984), pp. 19–35
- שפר, גרשם שלום
 P. Schäfer, 'Gershom Scholem Reconsidered, The Aim and Purpose of Early Jewish Mysticism' (The Twelfth Sacks Lecture, 1985), Oxford Center for Postgraduate Hebrew Studies, Oxford 1986

- לווה, מלבוש
 K. Lowe, 'The Divine Garment and Shi'ur Qomah', *HTR*, 58 (1965), pp. 153–160
 לין, אוצה"ג
 ב"מ לין (עורך), אוצר הגאונים, א–יב, חיפה תרפ"ח–ירושלים תש"ג.
 ליבס, מילון
 י' ליבס, 'פרקים במילון ספר הזהר', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה
 עברית בירושלים, תשל"ז.
 ליבס, אלישע
 י' ליבס, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, ירושלים תשמ"ו.
 ליבס, מלאכי קול שופר
 י' ליבס, 'מלאכי קול שופר וישוע שר הפנים', המיסטיקה היהודית הקדומה, דברי הכנס הבינלאומי
 הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 171–195.
 ליברמן, שיר השירים
 ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', בתוך: שלום, גנוסטיציזם, עמ' 118–126.
 ליברמן, נספח
 S. Lieberman, 'The Knowledge of Halakha by the Author (or Authors) of the Heikhalot'
 גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 241–244.
 מוסאיוב, מ"ש
 ש' מוסאיוב (עורך), ס' מרכבה שלמה, ירושלים תרפ"א.
 ס' מלחמות ה'
 סלמן בן יוחיים, ס' מלחמות ה', מהדרות י' דודון, גיריורק תרצ"ד.
 מורטלי, מראה
 K. Mortley, 'The Mirror and I cor. 13, 12 in the Epistemology of Clement of Alexandria',
Vigilia Christiane, 30 (1976), pp. 109–120
 נאג' חאמאדי
 J.M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Library*, San Francisco 1972
 סגל, מאגיה
 A.F. Segal, 'Hellenistic Magic: Some Questions of Definition', in K. Van Den Brock and M.J.
 Vermasern (eds.), *Studies in Hellenistic Religions, Presented to Gilles Quispel*, Leiden
 1981, pp. 349–375
 סד, מיסטיקה קוסמולוגית
 N. Sed, *La Mystique Cosmologique*, Paris 1981
 סטרומזה, אי גופניות האל
 G. Stroumsa, 'The Incorporeality of God, Contexts and Implications of Origen's Position',
Religion, 13 (1983), pp. 345–358
 סטרומזה, צורות האל
 G. stroumsa, 'Form(s) of God: Some Notes on Metatron and Christ', *HTR*, 76 (1983), pp.
 269–288
 סמית, היכל"ר
 M. Smith, 'Observations on Hekhalot Rabbati', in A. Altmann (ed.), *Biblical and Other
 Studies*, Cambridge, Massachusetts 1963, pp. 142–160
 ס' הערוך
 ר' נתן בר' יחיאל מרומי, ספר הערוך, ירושלים תשל"ו.
 פינס, רוחניות
 ש' פינס, 'על המונח "רוחניות" ומקורותיו ועל משנתו של יהודה הלוי', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ'
 511–557.

- דן, תורת הסוד
 י' דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, ירושלים 1968.
- דן, חכמת האגוז
 J. Dan, 'Hokhmah Ha-'Egoz, its Origin and Development', *JJS*, 17 (1966), pp. 73-82
- דן, חדרי מרכבה
 י' דן, 'חדרי מרכבה', תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 49-55.
- דן, מושג הדעת
 J. Dan, 'The Concept of Knowledge in the Shi'ur Qomah', in S. Stein and R. Laene (eds.), *Studies in Jewish Religious and Intellectual History, Presented to Alexander Altmann*, Alabama 1979, pp. 67-73
- דן, ענפיאל
 י' דן, 'ענפיאל מטטרון ויוצר בראשית', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 447-457.
- דן, מעשה מרכבה
 י' דן, "'מעשה מרכבה" בספרות חז"ל' (מאמר ביקורת על ספרו של ד' הלפרין), מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 307-316.
- דן, שבעים פנים
 J. Dan, 'The Seventy Names of Metatron', *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1981, pp. 19-23
- דן, שלושה טיפוסים
 J. Dan, 'Three Types of Ancient Jewish Mysticism', *The Seventh Annual Rabbi Jonis Feinberg Memorial Lecture in Judaic Studies*, University of Cincinnati 1984
- דן, מיסטיקה
 י' דן, המיסטיקה העברית הקדומה, תל-אביב תש"ן.
- היימן, ספר יצירה
 P. Hayman, 'Some Observations on Sefer Yesira: Its use of Scripture', *JJS*, XXXV (1984), pp. 168-183
- הלפרין, מרכבה א
 D.J. Halperin, *The Merkabah in Rabbinic Literature*, New Haven 1988
- הלפרין, מרכבה ב
 D. Halperin, *The Faces of the Chariot*, Tübingen 1988
- ורטהימר, בתימ"ד
 א' ורטהימר (עורך), בתי-מדרשות, א-ב, ירושלים תשכ"ח.
- ס' החשק
 ספר החשק, בילגורייתא תרפ"ה.
- ילינק, ביהמ"ד
 א' ילינק (עורך), בית המדרש, א-ו, ירושלים תרצ"ח.
- כהן, ש"ק א
 M.S. Cohen, *The Si'ur Qomah — Liturgy and Theurgy in Pre-Kabbalistic Jewish Mysticism*, New York 1983
- כהן, ש"ק ב
 M.S. Cohen, *The Si'ur Qomah: Texts and Recensions*, Tübingen 1985
- כהנא, הספרים החיצוניים
 א' כהנא (עורך), הספרים החיצוניים, א-ב, תל-אביב 1956.
- כץ, האופי השמרני
 S.T. Katz, 'The "Conservative" Character of Mystical Experience', in S.T. Katz (ed.), *Mysticism and Religious Traditions*, Oxford 1983, pp. 3-60

- בן, פאפירי
 H.D. Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago 1986
 בר-אילן, הכתרת ה'
 מ' בר-אילן, 'רעיון הכתרת ה' בכתר והפולמוס הקראי נגד התפילין של ה', המיסטיקה היהודית הקדומה,
 דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 221–233.
 בר-אילן, סתרי תפילה
 מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן 1987.
 בר-אילן, חותמות
 מ' בר-אילן, 'חותמות מאגיים על הגוף אצל יהודים במאות הראשונות לספירה', תרכ"ז, נו (תשמ"ח), עמ'
 37–50.
 ברצלוני, פי' ס' יצירה
 פירוש ספר יצירה לר' יהודה בן ברזילי הברצלוני, מהדורת שז"ח האלברשטם, ברלין תרמ"ה.
 גימלו, מיסטיקה
 K.M. Gimello, 'Mysticism in Its Contexts', in S.T. Katz (ed.), *Mysticism and Religious
 Traditions*, Oxford 1983, pp. 61–88
 גינצבורג, אגדות
 ל' גינצבורג, אגדות היהודים, א–ו, רמת-גן תשכ"ו–תשל"ה.
 גרזינגר, שמות
 K.E. Grözinger, 'The Names of God and the Celestial Powers: Their Function and Meaning in
 the Hekhalot Literature', *Early Jewish Mysticism, Proceedings of the First International
 Conference on the History of Jewish Mysticism*, Jerusalem 1987, pp. 53–69
 גרינולד, האספקלריה
 א' גרינולד, 'האספקלריה והטכניקה של החזון הנבואי והאפוקליפטי', בית מקרא, מ (תשל"ל), עמ'
 95–97.
 גרינולד, ראיות יחזקאל
 ספר ראיות יחזקאל, מהדורת א' גרינולד, בתוך: "וינשטוק (עורך), טמירין, מקורות ומחקרים בקבלה
 ובחסידות, א, ירושלים 1978, עמ' קא–קלט.
 גרינולד, אפוקליפטיקה
 I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden/Koln 1980
 גרינולד, מסורות כהניות
 א' גרינולד, 'מקומן של מסורות כהניות ביצירתה של המיסטיקה של המרכבה ושל שיעור קומה',
 המיסטיקה היהודית הקדומה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים
 תשמ"ז, עמ' 65–120.
 גרינולד, דעת וחזון
 I. Gruenwald, 'Knowledge and Vision: Towards a Clarification of Two "Gnostic" Concepts in
 the Light of Their Alleged Origins', *From Apocalypticism to Gnosticism*, Frankfurt and Main
 1988, pp. 65–123
 גרינולד, שירת המלאכים
 I. Gruenwald, 'Angelic Songs, The Qedushah and the Problem of the Origin of the Hekhalot
 Literature', *Ibid*, pp. 145–173
 גרינולד, מרכבה וגנוסטיציזם
 I. Gruenwald, 'Jewish Merkavah Mysticism and Gnosticism', *From Apocalypticism to Gnos-
 ticism*, Frankfurt and Main 1988, pp. 191–205
 גרינפילד, פרולגומנון
 J. Greenfield, 'Prolegomenon', in H. Odeberg (ed.), *3 Enoch, The Hebrew Book of Enoch*, New
 York 1973

ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

- ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוה"ב
 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, א-ד, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג.
 אודברג, ספר היכלות
 H. Odeberg (ed.), *3 Enoch, or the Hebrew Book of Enoch*, New York 1973
 אורבך, המסורות
 א"א אורבך, 'המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים', מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לג'
 שלום (בעריכת ח' וירשובסקי ורי"צ ורבלובסקי), ירושלים תשכ"ח, עמ' א-כח.
 אידל, טכניקה
 מ' אידל, 'לגלגוליה של טכניקה קדומה של חזון נבואי בימי הביניים', סיני, פו (תש"ם), עמ' א-ז.
 אידל, תורה
 מ' אידל, 'תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א
 (תשמ"א), עמ' 23-84.
 אידל, הפירוש המאגי
 מ' אידל, 'הפירוש המאגי והניאופלאטוני של הקבלה בתקופת הרינסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת
 ישראל, ד (תשמ"ב), עמ' 60-111.
 אידל, רמב"ן
 M. Idel, 'We Have No Kabbalistic Tradition on This', in I. Twersky (ed.), *Rabbi Moses
 Nahmanides (Ramban) — Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, Cambridge,
 Mass. 1983, pp. 51-73
 אידל, מלאכים
 מ' אידל, 'עולם המלאכים בדמות אדם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 1-6.
 אידל, אינסופיות התורה
 M. Idel, 'Infinites of Torah in Kabbalah', in G. Hartman and S. Budik (eds.), *Midrash and
 Literature*, New Haven 1986, pp. 141-157
 אידל, הרמטיציזם
 M. Idel, 'Hermeticism', in I. Merbel and A.G. Debns (eds.), *Hermeticism and the Renaissance*,
 London 1988, pp. 59-76
 אידל, חנוך
 מ' אידל, 'חנוך הוא מטטרון', המיסטיקה היהודית הקדומה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות
 המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 151-170.
 אידל, קבלה
 M. Idel, *Kabbalah — New Perspectives*, New Haven and London 1988
 אליאור, היכל"ז
 ס' היכלות זוטרת, מהדורת ר' אליאור, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א, ירושלים תשמ"ב.
 אליאור, התופעה הדתית
 ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות ההיכלות: דמות האל והרחבת גבולות ההשגה',
 המיסטיקה היהודית הקדומה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים
 תשמ"ז, עמ' 13-64.
 אלכסנדר, השוואה
 P.S. Alexander, 'Comparing Merkavah Mysticism and Gnosticism, An Essay in Method', *JJS*
 XXXV (1984), pp. 1-18
 ר' אלעזר מורמס, סו"ר
 ספר סודי רזי"א לר' אלעזר מורמס, מהדורת י' קאמלהאר, בילגורייא תרצ"ו.

של השכינה בתחתונים היא המתנה כמובן את ההוויה הפרדיסיאלית, שנשתבשה בעקבות הקטסטרופה בדורו של אנוש ('מיד סילק הקב"ה שכינתו מן הארץ')¹⁵⁷. הקיום האנושי המתוקן, המשלב התבוננות מיסטית וכוונת מעולה מאגי, מתאפשר כשהשכינה שרויה עלי אדמות, ובני־אדם צופים בה ונהנים מטובה¹⁵⁸.

157. שפר, סינופסיס, סימן 8. וראה בהערה הבאה.
 158. אולי אפשר לשער שהחוג שממנו יצא הטקסט הזה ראה בצורך בעלייה המיסטית מצב נחות וזמני, שהוא מכורח מציאות שנפגמה עם הסתלקות השכינה. ואילו העתיד האידיאלי צויר בדמותו של העבר המתוקן. וברוח זו אפשר לנסות ולהבהיר משהו מסתימותה של התפיסה ההיסטורית האניגמטית האופיינית לחיבור 'שר תורה' הנספח לספר היכלות רבתי (וראה לעיל, הערה 115). בניית הבית המתוארת בחיבור זה היא, כפי שהראה אידל (קבלה, עמ' 168), האמצעי המאגי להורדת השכינה, בבחינת 'המשכת הרוחניות' (שפר, סינופסיס, סימן 297: 'לא קיבלו עליהם אבותינו לשום אבן על אבן בהיכל עד שכיפן מלכו של עולם ולכל משרתיו ונוקקו לו וגילה להם רו של תורה איך יעשהו... מיד הופיע רוח הקדש כמבוי הגדול אשר בבית יו"י). לפנינו אפוא החזרה למצב המתוקן שנפגם עקב 'עבודה זרה' בדורו של אנוש (שפר, שם, סימן 8), המאופיינת כהתקנתם של מבנים להורדת כוחם של 'חמה ולבנה כוכבים ומזלות', צורך השימוש המאגי ('שהיו מורידים אותם ומשתמשים בהם'; מתברר שהיכולת המאגית שהוענקה לבני אדם מכוח ההתבוננות בשכינה לא הספיקה להם, והם ביקשו לתגבר מכווחם של נמצאים נחותים יותר). על המשכה התאורגית של השכינה ועל זיקתו של הטקסט בספר היכלות למאגיה ההרמטית, עיין בהרחבה: אידל, שם, עמ' 166–170; אידל, הרמטיציזם, עמ' 60–62. הבית הנבנה הוא, ככל הנראה, הבית האידיאלי לעתיד לבוא (וראה גרינולד, מסורות כהניות, עמ' 99). ובבחינת חזרה על המצב הקדום, שורה השכינה בתחתונים, מתגלה לכלל ישראל, וההתגלות גוררת הענקת יכולת מאגית ה'רז' לכולם ולא רק ליחיד סגולה. (ונראה שהיו בנמצא חוגים שטיפחו את הפן הדמוקרטי של מיסטיקת ההיכלות. וראה, לדוגמה, ספר היכל"ר, שפר, שם, סימן 216: 'זנותנים כבוד... לטוטרואי יהוה אלקי ישראל ששמח כיורדי המרכבה והיה יושב ומצפה לכל אחד ואחד מישראל אימתי יורד ויראה בגאווה מופלאה' וגו'. ואולי הכוונה לעתיד האסכטולוגי. ראה שפר, שם, סימן 305, וסימן 676. ועיין אצל הלפרין, מרכבה ב, עמ' 282–383, 387–437; ולעומת זאת, גרינולד, אפוקליפטיקה, עמ' 170–171, 178–179).